

МАШҲУРА СУЛТОНОВА

ЗУЛФИЯ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1985

Ушбу рисолада Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ўзбекистон СССР халқ шоираси Зулфия поэзиясининг ҳали кам ўрганилган томонлари ёритилади. Унда китобхон шoirанинг ижодий лабораторияси билан яқиндан танишади.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари кандидати С. ҒАНИЕВА

Тақризчилар

филология фанлари доктори С. МАМАЖОНОВ,
филология фанлари кандидати Р. ИБРОҲИМОВА

Машхура Султанова

ЗУЛЬФИЯ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон китоблар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *М. Алиева*
Расм *Г. Просвилов*
Техмуҳаррир *Ҳ. Бобомухамедова*
Корректор *Ю. Парпиева*

ИБ № 3304

Терингга берилди 18.07.85. Босингга рухсат этилди 13.08.85. P04007. Формат 84×108¹/₃₂. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 2,31. Шартли буюқ отг. 2,41. Ҳисоб-нашриёт л. 2,3. Тираж 3051. Заказ 147. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

С $\frac{4603010202-2962}{355(04)-85}$ 321—85

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985 йил

КИРИШ

«...Ўша кезде аёл зотидан қўлига қалам олганлар саноқли ва пайдо бўлиб улгурмайин сўниб қолар, ижодлари ҳам умумийроқ, бир-биридан фарқсизроқ, ибтидоийроқ, жўнроқ, назм-гўйликдан нари ўтолмаган машқлар, ўхшатмалар эди. Давр ва поэзия аёл эрки, аёл қалби, изтиробга лиммо-лим она тимсоли, она армонлари, она бахтини, она дилини куйлашга қодир бир онабошига муҳтож ва интизор эди. Зулфия ана шу бўшлиқни тўлдириб қўлига соз олган, ўша чанқоқликни қондирган биринчи аёл, биринчи куйчидир»¹.

Миртемир

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР ва Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотлари ва бир қанча халқаро совринлар билан тақдирланган Ўзбекистон ССР халқ шоири Зулфиянинг биринчи шеърий китоби «Ҳаёт варақлари» нашр этилганига эллик йилдан ортиқ вақт ўтди. Бу давр ичида шоиранинг ўнлаб шеърий тўпламлари ўзбек ва рус тилларида, қардош ва хорижий халқлар тилларида чоп қилинди. Унинг номи ўзбек шеърияти мухлислари қаторида рус ва арман, украин ва белорус, татар ва тожиқ, латиш ва эстон, озарбайжон ва қирғиз, поляк ва болгар китобхонларига ҳам қадрли бўлиб қолди.

Зулфия мамлакатимизнинг пешқадам шоирлари қаторидан мустаҳкам ўрин олганига, унинг ўзига хос шеърият ҳақида юқори минбарлардан туриб фикр юритила бошлаганига ҳам кўп йиллар бўлди. Зулфия ҳақида Н. Тихонов ва Ғафур Ғулом, В. Луговской ва Ойбек, Қайсин Қулиев ва Миртемир, Вера Инбер ва Яшин, Ч. Айтматов, Мустай Карим, Давид Кугултинов ва бошқа қардош адабиётларнинг атоқли вакиллари ўз сўзларини изҳор этганлар.

Шоиранинг ҳаёти ва ижодини, асарларининг яратилиши тарихини, поэтик маҳоратини ўрганишга бағишланган монографиялар, мақолалар мунтазам равишда эълон этиб келинмоқда.

Зулфия шундай ижодкорлар сирасига кирадики,

---

¹ Зулфия. Асарлар, I том, Тошкент, 1974, 5-бет.

унинг асарлари қайта-қайта ўқилгани, ўрганилгани сари ўз сеҳру жозибаси янада очила боради.

Зулфия — ижодий меҳнатга жуда жиддий қараган, ўзига нисбатан талабчан, ҳар бир асарини ўқувчига ҳавола этишдан аввал қайта-қайта ишлаб, тобига етказадиган ижодкорлардан. Бу деган сўз унинг шеърлари орасида тез, бир нафасда битилганлари йўқ деган сўз

эмас. Баъзан шоирга ҳаяжон ва кечинмаларнинг мисраларга келиб қўйилишига бир кичик туртки кифоядек туюлади. Бу баҳона бутун бир туркум ҳам яратилиб қолган. Масалан, «Шалола» китобига кирган шеърларнинг аксарияти мажлисларда ёзилган. «Ҳижрон кунларида» туркуми эса 40-йилларда яратилган бўлса-да, бу асарларнинг катта қисми фақат 50-йиллар охиридагина матбуот юзини кўрган. Ваҳолонки, бу асарларни матбуотга топшириш олдидан шоира уларга хийла сайқал берган, холос. Дарвоқе, бу туркум мавзуи, ундаги ҳая-

жон ва изтироблар Зулфия билан абадий қолган бўлиб, ҳанузгача улар гоҳо бошқа туркумлар бағрига сингдирилган ҳолда, гоҳо мустақил асар таркибида ўз умрини давом эттириб келмоқда.

Зулфия ўз шогирдларига, ёшларга, қўлига қалам тутганларга ижод заҳмати ҳақида, ижодкор истеъдоди қанчалик баланд бўлмасин меҳнатсиз, тинимсиз ўқиш-ўрганиш, изланишсиз бирор жиддий ютуққа эришиш мумкин эмаслиги ҳақида қайта-қайта уқтириб келади. Зулфия ўғитларини Гулчеҳра Нуруллаева, Ҳалима Худойбердиева ва бошқа, ҳозирги кунда адабиётда ўз ўрни, овозини топиб, кўплаб мухлислар орттирган шоирлар доим эътироф этадилар.

Зулфия ижодий лабораториясига кириш, унинг айрим қўлёзмалари, асарлари вариантлари билан танишиш шеърларининг яратилиш тарихи билан, унинг сўз ва образни тобига етказиш йўлида олиб борган машаққатли изланишлари билан танишишимизга имконият беради.

ИЖОДКОР ЛАБОРАТОРИЯСИДА

«Зулфияхоним шеърларида тонг тимсоли, тонг тасвири буюк эрк, буюк бахт, буюк давр, буюк ёруғ дунё тимсолидай жаранглаб кетганлиги ва хануз ўшандоқ жаранглаб турганлиги ҳеч кимга сир эмас, ҳаммаси фақат меҳнатдан, узлуксиз меҳнатдан».

Миртемир

«Ҳаёт варақлари» тўплами (1932) нашр этилганида Зулфия ўн етти ёшда эди. Бу китобга жамланган 20 га яқин шеърларда баҳор таровати, юртнинг гўзал қиёфага кириши, дугоналарнинг завқли меҳнат қўйнига ошиқиши, улар қалбини илк севги туйғуси забт этиши шоирада беҳад завқ уйғотганлиги, шоиранинг ўзи каби тақдирдан мамнун, келажагига, бахтига тўла ишонч билан боққан тенгдошларининг содда, самимий ҳис-ҳаяжонлари барқ уриб туради.

Зулфиянинг адабиёт майдонига қадам қўйиши, биринчи китобининг чоп этилиши, Миртемир айтганидек, кўпдан кутилган воқеалар сирасидан бўлган. Бу даврда адабиёт майдонида Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва уларнинг тенгдошлари Ҳамза асос солган янги адабиётнинг долзарб масалаларини, социалистик ҳаёт кун тартибига олиб чиққан масалаларни ўз ижодининг бош мавзуга айлантириб, эл оғзига тушишга улгурган эдилар. Шу кучли оқим ичида Зулфия овози ҳам йўқолиб кетмади. Аксинча, адабий танқид ёш шоиранинг илк машқларига хайрихоҳлик билан қаради ва уни қўллаб-қувватлашга интилди.

Зулфиянинг биринчи китоби билан «Қизлар қўшиғи» ва «Шеърлар»ни (бу икки шеърый тўпلام 1939 йил нашр этилган) орасида бир неча йил ўтиб, бу давр мобайнида шоира ижодида сезиларли силжиш рўй берганини пайқаш қийин эмас.

Зулфия А. Наумов билан қилган суҳбатда «Қизлар қўшиғи»ни ҳам ижодидаги муваффақият деб билмаслигини, бу китобни тайёрлаш даврида ҳам ҳали асарга

охирги нуқтани қўйиш анчагина қийин, ундаги ҳар бир шеърни тугалланган ердан яна давом эттиравериш мумкин бўлганини эътироф этади.

Зулфиянинг ҳаётга ташналиги, қалбининг яшаш, ижод этиш завқи билан тўлалиги ҳамиша унинг табиатга, борлиққа бўлган муносабатини белгилаб келди. Айниқса, шоиранинг табиатнинг уйғониш фасли, борлиқни янги ва ажойиб либос билан безатувчи баҳорга муносабати ўзгача бўлиб, у ушбу мавзуга кўплаб шеър бағишлаган.

«Кўклам куйи» (1932), «Баҳор» (1932), «Баҳор» (1936), «Баҳор келди сени сўроқлаб» (1945), «Яна баҳор ҳоким» (1968), «Соғиниб» («Шу кунларда баҳорга зорман», 1968), «Баҳор бўлмасайди» (1972) шулар жумласидандир.

Шоиранинг кўпгина асарлари тўқимасига ҳам баҳор илҳоми билан боғлиқ манзаралар, образ ва деталлар табиий равишда сингиб кетган. «Баҳор қуёши», «баҳор еллари», «баҳор камалаги», «баҳор ёмғири», «баҳор бинафшаси» кабилар шоиранинг энг севимли поэтик образларидан бўлиб, улар Зулфия шеърларига ҳамиша кўтаринки руҳ, гўзаллик ва нафосат бахш этиб келади. Улар ҳар гал инсон кечинмаларини ифодалашда, унинг ҳолатининг янги-янги қирраларини намоён этишда муҳим роль ўйнайди.

Зулфия учун оғир йиллар... Ҳамид Олимжонсиз кечаётган биринчи баҳор. Бу, шоир ва шоира севган фасл, унинг қалбида ғоят мунгли, дардчил хотиралар уйғотади, борлигини айрилиқ азоби зирқиратади. Лекин, шуниси диққатга сазоворки, яна худди ана шу баҳор шоирада яшаш истагини қулф урдиради, ҳаёт нашидалари устунлигига ишонч уйғотади. «Ҳаётни куйлайман, чекинар алам», деб жўшади у. Ҳаётни куйлаш шоира ижодининг етакчи руҳини, бош оҳангини белгилайди.

Табиат тасвири Зулфия учун, ҳақиқий заковат эгаларига хос бўлганидек, ижтимоий аҳамиятга молик ғояни, салмоқли фикрни, орзу-истакни, ҳис-ҳаяжонни ифода этишда қулай восита ролини ўйнаб келади. Зулфиянинг 1984 йилда «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган «Тонг билан шом аро...» туркумига кирган «Бинафша» ва «Демак, баҳор келди...» шеърлари ҳам кўкламга бағишланган. Уларда дунё ташвишларидан, тинчликсевар инсоният олиб бораётган курашлардан четда турмаган шоира замоннинг долзарб ғояларини куйлайди.

Баҳор йўлларига сепмангиз қонлар,
Баҳор боқий келсин!..
Тин олсин эллар,
Оламлар,
Одамлар, ўлдирманг одамни отиб,
Баҳор каби қайтиб келмас одамлар!—

деб ҳайқиради шоира. Ана шу тарзда баҳор мотивлари Зулфиянинг дунё ҳақидаги, ҳаёт ҳақидаги мураккаб ва зиддиятли, сергак ва бедор ўйлари билан шундай уй-ғунликка эришадикки, бу ҳол шоиранинг маҳоратидан ўрганиш имконини беради.

Зулфия меҳнати, изланишлари самараларини унинг илк машқлари устида олиб борган ишлари мисолида ҳам кузатиш мумкин.

1936 йилда яратилиб, биринчи марта «Қизлар қўшиғи» китобидан жой олган «Баҳор» шеъри «Танланган асарлар»га икки банди қисқартирилган, таҳрир этилган ҳолда киритилади. Киритилган таҳрир туфайли шоира шеър ғоясини аниқроқ ифодалашга, лирик қаҳрамон кечинмаларини бўрттириб кўрсатишга эришади.

Иккинчи банднинг «Гул очади боғчалар, боғлар» деган биринчи мисраи бундай ўзгартирилган: «Қишдан чиққан боғчалар, боғлар...» Сиртдан қараганда икки сўзнинг алмаштирилишидан жиддий ўзгариш содир бўлмагандек. Ҳолбуки, «Гул очади» сўзлари ўрнига «Қишдан чиққан» дейиш билан баҳорнинг интиқлик билан кутилганига урғу берилади. Бугина эмас. Ўзгартирилган жумла мантиқ жиҳатидан кейинги мисрага энди кўпроқ мос тушади ва ундаги образнинг тароватини, кўркини янада оширади. Бу байтда қишдан чиққан боғчаларнинг «баҳор гулига безаниши» таъкидланади. «Боғда гуллар, бинафша» ибораси эса «Ариқ лабидаги бинафша» деган сўзлар билан ўзгартирилади ва бу мисра кейинги сатр билан уйғунлашиб, ажиб бир манзарани яратади: «Ариқ лабидаги бинафша кашф этади ўзи бир баҳор». Шундай таҳрирлар туфайли шеърдаги тасвир доираси янги деталлар ҳисобига кенгайиб боради.

Бундай ҳолни бошқа мисралар таҳририда ҳам кузатиш мумкин:

Кўнгилларга беради нашъа,
Сайрар булбул ҳар эрта наҳор.

Бу мисралардан сўнг бундай сатрлар келади:

Уйқуларни олиб кетади
Булбул куйи, майин шамоллар.

Таҳрирда «булбул куйи» ўрнига «аллақандай» сўзи киритилади ва мисра бундай тус олади: «Аллақандай майин шамоллар». Бу билан баҳорнинг лирик қаҳрамон кайфиятига кўрсатган таъсирини, унинг руҳий ҳолатида рўй берган сирли ўзгаришларни қайд этиш имконияти туғилади. Бу ерда шоира аниқ нарсани (булбул куйини) ноаниқ «аллақандай» сўзи билан алмаштириш орқали лирик қаҳрамон ҳолатидаги қандайдир сирга, сеҳрга тўла кайфиятни, қиз қалбида уйғонаётган, лекин унинг ўзи ҳам тушуниб етмаган туйғуларни ёритмоқчи бўлади. Бу ҳол ўқувчи фантазиясига ҳам озиқ беради. Ўқувчи ўз савияси, шеърятни тушуниши даражасидан ва истакларидан келиб чиқиб, «аллақандай» сўзи остидаги ишорани, маънони туйишга интилади. Бошқача айтганда, лирик қаҳрамон баҳор келиши билан ўзини ниҳоятда бахтли ҳис қилади, бу бахт эса унга борлиқни, ҳаётни янада гўзал, мазмунли ва жозибали қилиб юборади. Шоира табиатда рўй берган гўзаллик тасвиридан совет кишилари қалбидаги руҳий кўтаринкилик («Ишга чиқар, севиб шошилиб, қуёш билан тенг турган қизлар»), яшаш, ижод этиш бахтининг тасвирига кўчади. У мисраларни қисқартириш, сўз ва ибораларни ўзгартириш орқали ортиқча тафсилотлардан, қайтариқлардан қутулади, мантиқий изчилликка, бадий таъсирчанликка эришади.

Худди шундай ҳолни Зулфиянинг бошқа шеърларида ҳам кўриш мумкин. Масалан, «Баҳор кечаси» шеъридаги биргина бандни солиштириб кўрамиз. «Қизлар қўшиғи» китобида бундай мисралар бор:

Кеча гўзал, тиниқ кўкда ой,
Ҳоким билар осмонда ўзин,
Ой ҳам бахтли, мазмунларга бой,
Сайр этади бутун ер юзин.

Бу банд «Танланган асарлар»га қуйидаги таҳрирда киритилади:

Ажаб, гўё тиниқ тўлин ой,
Ҳоким сезар осмонда ўзин,
Бахтли билар шу дам ҳойнаҳой,
Сайр этган-чун бутун ер юзин.

Табиатдаги бокиралик, осойишталик, шамол эсиши, борлиқнинг гуллар иси билан тўлиши лирик қаҳрамон ҳолатида рўй берган кайфият билан уйғунлашиб кетади, қаҳрамон қалби аллақандай кўтаринки руҳ билан тўлади. У бахтидан, тақдиридан мамнун. Бу ҳолат эса унинг табиат билан муносабатида ҳам зуҳур беради. Яъни ўз бахти билан масрур бўлган лирик қаҳрамонга

табиат ҳам, чунончи, ер юзини кўкдан туриб сайр этаётган ой ҳам ўзини бахтиёр деб ҳисоблаётгандек туюлади. Бу фикр кейинги икки мисрада янада аниқроқ ифодаланади:

Тун мусаффо, кеча беозор,
Биздайин соф нафас олади.

Табиатдаги гўзаллик ва бокираликка инсон ҳолатини қиёс этиш одат тусига кирган. Зеро ўз ҳаётидан, тақдиридан мамнун инсонгина табиатдаги гўзалликни чуқур идрок этади, ундан мадад олади, илҳомланади ва ва уни янада гўзаллаштириш учун меҳнат қилади. Мана шу ҳаёт фалсафаси Зулфиянинг илк асарлари руҳига ҳам сингдирилган. Лекин у ёшлиги, ҳаёт ва ижоддаги тажрибасизлиги натижасида бунга ҳамиша ҳам эришиш имконига эга бўлмаган. Унинг илк шеърларидаги поэтик образларига индивидуаллик, ўзига хослик етишмаган, умумий белгилар, қирралар эса устун келган ҳоллар ҳам учраб туради. Қайта таҳрир асносида эса, шоира ғояга, поэтик мазмунни юзага чиқаришга хизмат этмайдиган тафсилотлардан воз кечади, шеърни аниқ ғоявий ва эмоционал вазифаларни бажарувчи деталлар билан «таъминлайди». Натижада, лирик қаҳрамон образи, у билан боғлиқ фикр, мақсадлар аниқлик, таъсирчанлик, образлилик касб этади. Зулфия сўзлари билан айтганда, «... шеърда кўпгина нарсаларни — фикр, ҳис, ҳаяжон, ҳаётий воқеаларни мураккаб алоқаларда инкишоф» этиш йўлидаги изланишлар ўз самараларини кўрсатади.

Зулфиянинг илк шеърлари шоира бадий тафаккурининг, ҳаётий мушоҳадаларининг соддалигидан дарак бериб туради, лекин уларда зўрма-зўракилик йўқ. Унинг асарлари шоиранинг ўз бахти, дугоналари бахтини куйлаш эҳтиёжидан юзага келганини сезиш қийин эмас.

1917 йил революциясидан икки йилгина илгари тузилган Зулфия «Қурдош қизга» шеърисида дугоналарини — Октябрь тенгдошларини улуғ байрам билан табриклайди. У кейинчалик бу шеърни қайта кўриб, ундаги бир бандни қисқартиради, қайтариқлар ва жўн мисралар баҳридан ўтади, уни жиддий таҳрир қилади. Натижада шеърдаги байрам кайфияти янада кўтаринки руҳ касб этади. Чунончи, шоира «Қуёш нурун эмиб пишган шафтоли каби» сўзлари билан бошланувчи мисраини «Қуёш нури ёрқин бахтдан югурган каби», «ўн саккизда гўзал бўлиб дилбар тўлибсан» сатрлари билан алмаштиради. Бу мисра унча муваффақиятли бўлмаса

ҳам ҳар ҳолда, у аввалги жўн ўхшатишга нисбатан шеърнинг пафосини очишга кўпроқ хизмат этади.

Шунингдек, аввалги вариантда қизнинг хирург бўлиб, элга хизмат этиш ниятида эканлиги ҳақида сўз кетса, кейинги вариантда умуман илмли бўлиб («Кадр бўлсам, қонса чанқоқ ўлкам талаби»), эл-юртга наф келтириш орзусида эканлиги таъкидланади. Бу билан лирик қаҳрамоннинг муайян сифатлари хира тортмайди, балки шоира ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ҳам кураш ва меҳнат учун эҳтиёж борлигини уқтиради, холос.

Биз юқорида фикр юритган шеърлар аввал эълон этилган ва кейинчалик «Танланган асарлар» га киритилиши муносабати билан қайта ишланган. Шоира етук ижодкор сифатида талабалик йилларида яратган шеърларини қайта таҳрирдан ўтказиб, аввалги вариантда гоҳо илғаш мушкул бўлган ҳолатларни юзага чиқаради.

Зулфия асарларининг вариантлари билан танишиш шуни кўрсатадики, шоира таҳрир жараёнида ҳар бир сўз, образ ва детални шоира фикрларини, ҳаяжонларини, туйғуларини янада равшанроқ ифодалашга бўйсундиради.

Зулфия қўлёмалари билан танишиш яна шундан далолат берадики, шоиранинг эълон қилинган асарлар устида қайта-қайта ишлаш тажрибаси оз. Зеро, у ўз шеърлари ҳали қўлёмма ҳолида экан, улар устида қаттиқ меҳнат қилади. Уларнинг бир қанча вариантларини яратади, ўчиради ёхуд тиклайди. Бу қўлёммаларга назар ташлар эканмиз, аксар мисралар ва ҳатто бандларнинг қоғозга тайёр ҳолда туширилгани, уларга иккинчи марта қалам тегизилмаганини, баъзи ҳоллардагина сўзлар ё мисралар шоирани «овора қилганлиги»ни кузатиш мумкин. Қўлёммалар шоиранинг у ё бу асарни ёзишга киришганида унинг руҳан тайёр бўлган-бўлмаганлигидан, унинг кайфиятидан ҳам дарак беради. Қўлёммалар шоиранинг айрим шеърлари кимга бағишланганлиги ё қандай муносабат билан ёзилганлиги масаласига ҳам ойдинлик киритади. Масалан, «Қимни кутасан» шеърининг қўлёммасида сарлавҳадан сўнг унинг кимга аталгани аниқ кўрсатилган. Сўнг бу ном ўчирилиб, «Қизимнинг ўртоғига» деб тузатилган.

Маълум бўлишича, бу шеър аниқ ҳаётий воқеаларнинг кучли таъсири остида юзага келган бўлиб, шоира, аввалига севгиси ушалмаган қизга далда бериш ниятида қўлига қалам олган ва шеърни унга бағишлаган. Сўнг турли мулоҳазаларга бориб, қиз номини тушириб қолдирган. Дарҳақиқат, қиз тақдири, Зулфия ўйлаганидек, ча-

роғон бўлган. Ҳозир у оилавий ҳаётда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам катта бахт оғушида яшамоқда. Шубҳасиз, ўтмишдаги оний изтиробларни эслатувчи бағишлов қизга ва унинг яқинларига фақат кўнгилсизлик келтириши мумкин эди. Шоира ажиб бир дилраболик билан бунинг олдини олган.

Зулфиянинг турли йилларда яратилган «Буюк туғилиш», «Кимни кутасан?», «Бедорлик» симгари шеърларнинг қўлёмалари ва уларнинг вариантларини ўрганиш бу асарларнинг ижодий тарихи билан танишишга имкон беради.

«Буюк туғилиш» шеъри (1957) Октябрь революциясининг совет кишиларига янги ҳаёт, ҳақиқий бахт олиб келганлиги ҳақида. Бу боқий мавзуда қанчадан-қанча асарлар ёзилганига қарамай, Зулфия Октябрь революциясининг том моҳиятини очишга ёрдам берувчи таъсирли бир восита топади. Шеърда тасвир этилган қаҳрамон — узоқ умр кўрган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдон тотиган, табаррук бир қария ўзини 40 ёшдаман, яъни Октябрнинг тенгдошиман, дейди. Бунгача бўлган умрини у инobatга олмайди, ҳисобга киритмайди. Мана шу кичик бир ишора заминига катта фикр жойлаштирилади. Қария образида ўзбек меҳнаткашларининг яқин ўтмишдаги эрксиз ҳаёти, оғир меҳнати жонланиб кетади. Зулфия ўз шеърида баландпарвоз сўзларсиз, ўхшатишларсиз катта ғояни—ўзбек деҳқонининг совет давридаги бахтли ҳаётини яққол кўрсатиб беради. Асар қўлёмаси билан танишиш бу шеърнинг шоирадан кўп куч, изланиш, топқирлик талаб қилганлигидан гувоҳлик беради. Шоира асар ғоясини ўзида мужассамлантирувчи ўзбек деҳқонининг образини яратар экан, унинг қиёфасини тасвирлашга алоҳида эътибор беради:

Фасллар юкни содиқ сақлаган
Баланд қоя каби мағрур турар чол.

Шоира ҳаётдаги машаққатлар, суронлар, армон ва эзгуликлар оғир-енгилини кўтариб келган қарияни ҳар фаслга хос бўлган бўруну саратонлар, изғирину тўфонлар ва қор-ёмғирларга бардош берган қояга қиёс қилади.

Аммо қўлёмадан маълум бўлишича, шоира бу ташбеҳни топиш йўлида катта меҳнат қилган.

Шоира пахтакор чолнинг совет замонасида ўз бахтини, ўз ўрнини, ўз туз-насибасини топганидан мағрур, шунинг учун ҳам тақдиридан мамнун эканлигини айтишнинг жуда ҳам нафис бир йўлини топади. Шеърда

тасвирланишича, узоқ мамлакатдан келган меҳмон қария билан юзлашиб, унинг ёшини суриштиради. Хорижий меҳмоннинг бошқалар олдида эмас, кекса пахтакор олдида тўхташи ва унинг ёши билан қизиқиши тасодифий эмас. Зеро, у кун охирлаб қолганига қарамай, тинмай ишлайди.

Пахта булутини шопириб бир чол,
Қуритади уни,
Олтинини,
Шу тоб...

Қария меҳмонни қизиқтирган саволга ва берилмаган, лекин берилиши мумкин бўлган саволларга бир йўла жавоб қилади:

— Мана, Октябрга қирқ тўлди чоғи!
Мен ҳам шу ёшдаман, айт, қизим, шундоғ!

Асардаги топилма даражасидаги «Ишлаб ҳоригандай сирғалар офтоб» мисраига катта ғоявий ва эстетик вазифа юкланган. Шоиранинг диққат-эътиборидан ўтган:

«Сувни қуёшнинг қувватига,
Қуёш ҳарорати сўниб бораётган,
Шудир куз қуёшининг сўзи» каби

мисраларининг бирортаси ҳам бу мисралар орқали айтилмоқчи бўлган фикрни ифодалай олмайди. «Ишлаб ҳоригандай...» ибораси, бир жиҳатдан, қуёш нури оқшом соатларида заифлашаётганига ишора бўлса, иккинчи жиҳатдан, шоира шу тобда — «пахта булутини шопириб», олтинини қуритаётган деҳқон меҳнатини янада юксакликка кўтариб, мадҳ этади. Шоира қуёш ҳориса ҳорийдики, ғайратга тўла пахтакор ишлаб ҳоримайди, демоқчи бўлади.

Қўлёздаги «Шудир куз қуёшининг сўзи» мисран шеърдан тушириб қолдирилган. Чунки гап пахта терими ҳақида борар экан, воқеанинг куз фаслида кечаётгани ўз-ўзидан маълум. Қолаверса, куз пайтини англатувчи мисра бошқа тасвир таркибига сингдириб юборилган («Соқол—пахтасидай кумуш: кўзлари милтирарди кузнинг офтоби мисол»). Куз офтобига хос майинлик, жазирама ўрнига келган ёқимли, ҳузурбахш ҳароратга пахтакор нигоҳи қиёс этилади. Бундан қария портрети янада аниқлик, конкретлилик касб этади. Шундай қилиб, Зулфия ўз биографиясига, аниқ портретига, характериға эга бўлган қаҳрамон тимсолида замондошимизнинг умумлашма образини яратади. Таҳрир жараёнида ҳар бир сўз, бирикма, мисра мазмуни аниқлик касб

этади ва асар ғоясини, ижтимоий-сиёсий характердаги фикрларни юзага чиқариш учун сафарбар этилади.

«Қимни кутасан?» шеъри, юқорида таъкидланганидек, севгиси ушалмаган қизга бағишланган. Бу қизга далда бериш ниятида ёзилган, унинг келажакка ишонч билан қарашига куч ва мадад берадиган бу шеърнинг руҳи, унинг етакчи ғояси шундаки, шоира унда ваъдасига вафо қилмаган йигит изини пойлаб, изтироб чекиш бефойда, йигит бунга арзимамайди, демоқчи бўлади.

Зулфия шеър қўлёзмасидаги:

Ёшлигини кутган кексадай,
Кутма изин, малак, арзимас (изингга), кутма,

мисраларини ўчириб, уларни бундай таҳрир қилади:

Дилга ором ёрқин юлдузинг
Қаердадир чақнаб турибди.
Севги, вафо ахтариб изинг
Чин бахт ўзи сан, деб юрибди.

Шеърнинг дастлабки вариантидаги «Ёшлигини кутган кексадек кутма изин...» мисралари очиқдан-очиқ панд-насиҳатдан иборат бўлгани, қолаверса, улардаги ўхшатишда нафосат йўқлиги, Зулфиянинг қизга, унинг бахтсиз ҳолатига бўлган ҳамдардлиги ифодаланмагани сабабли шоира уларни ўчириб ташлаган ва қизга умид шуълалари билан порловчи ушбу мисралар билан мурожат этишни муносиб топган. Шоира шеърдаги тасвирий воситаларни, ўхшатиш ва деталларни ўз ғоявий ниятини очишга сафарбар этар экан, улар қиз қалбига озор бермаслиги ҳақида қайғуради. Муҳаббатдек олий туйғунинг ушалиш-ушалмаслигидан қатъи назар, севиш — катта бахт. Шундай экан, шоира поэтик тасвирдаги салбий оҳангга эга ўхшатишлардан қочади.

У қиз ҳаётида бир зумгина чақнаб сўнган муҳаббат ёғдусини баҳор камалагига қиёс қилиб, шеърнинг дастлабки нусхасида ёзади:

Соф уфқингда гўё камалак
Бир кўриниб учдими ерга.

Сўнги бу мисраларни қайта кўриб, қуйидаги шаклга туширади:

Баҳор кўкни безаб камалак,
Бирдан шундай соврилар ерга.

Бу ерда камалак образи шеър мазмуни билан уйғун поэтик деталь сифатида кўзга ташланади. Баҳор — ёшлик, гўзаллик, жўшқинлик рамзи. Камалак ҳам баҳор

фаслидек гўзал, лекин тез ўткинчи ҳодиса. Ҳар икки мафҳум ҳам шеърнинг лирик қаҳрамонига алоқадор. Бу ишоранинг роли асар ғоясига, шоира ўтказаётган маънога хизмати билан чекланмайди. Балки, поэтик йўналишни белгилаш, маъно эмоционаллигини таъминлашда ҳам иштирок этади.

Шеърнинг биринчи банди қўлёзмага кейин қўшилган кўринади. У варақнинг четига бошқачароқ рангли сиёҳда ёзилган. Бу тасодифий эмас. Чунки, юқорида қайд этганимиздек, агар шеър иккинчи банддаги «Сен кутасан кимни, қаердан?» мисраи билан бошланса, тасвир дафъатан лирик қаҳрамонга дашном оҳангида бошланаётгандек туюлар эди. Ҳолбуки, шеър руҳига сингдирилган лирик қаҳрамон туйғуларига ҳурмат, унинг қайғуларига ҳамдардлик уни «Кўзинг мунча йўлга интизор» мисраидаги самимий оҳанг билан бошланишини тақозо қилмоқда. Қолаверса, бу мисра «Сен кутасан кимни, қаердан?» деган савол берилиши учун ҳам маълум шароит яратмоқда.

Биз фикр юритган ҳар иккала шеър — «Буюк туғилиш» ва «Кимни кутасан?» — Зулфиянинг машҳур асарлари қаторига кирмайди. Ҳатто «Кимни кутасан?» шеърда эса Зулфия ижодига хос бўлмаган дидактика мавжуд. Лекин бу икки шеър орқали шоиранинг ижодга, ўз асарларига ниҳоят талабчанлик билан ёндашганлиги, уларга сайқал бериш жараёнида шеърнинг етилиши, асар ғоясини, эмоционаллигини кучайтириш йўллари бетиним ахтаргани намоён бўлади.

Зулфиянинг 1976 йилда яратган «Ёмғир» шеъри ҳам баҳор ҳақида. Зулфия «... табиат тасвири орқали фалсафий фикрларни ўртага ташлайди ва баҳорни ҳаётнинг боши деб, қайта уйғониш деб билади»¹. Зулфия бу фаслга қанчадан-қанча мисралар бағишлаган бўлмасин, бу асар уларнинг бирортасига ўхшамайди. Ҳаёт рамзи, уйғониш, жонланиш рамзи бўлган кўклам янги-ча талқин этилади. Баҳор янги фикр, орзу-истак, ҳаяжонлар ифодасига айланади.

Шоира одатда бу фаслнинг кенг манзарасини тасвирламай, фақат табиатнинг фойзли пайтига хос бир белгисини олади ва унинг ёрдамида ўз фикр-мақсадини илгари суради:

Сенинг санъатингга бир шогирд тушиб,
Томчи бўлай мен.
Дилимни парчалаб томчига қўшиб,
Чўл қамчилай мен.

¹ Қаюмов Лазиз. Зулфия, Тошкент, 1975, 128-бет.

Зулфия шеърятига хос фазилатлар — китобхонни ўйга толдириш, кимнингдир дардига ҳамдардлик қилиш, кимнингдир сўниқ дилига умид учқунини ташлаш, умуман эзгулик йўлидаги хизматга ўзини бурчли сезишдир («Бахтиёр бўлардим шеърларим билан, Шу дўстлар қалбига киролсам агар»). Бу ҳол шоиранинг «Ёмғир» шеъри учун ҳам тааллуқли. Шеърдаги лирик қаҳрамон орзулари шунчаки ҳавойи гаплар эмас. Уларни амалга ошириш учун у ҳар қандай юмушга, фидойиликка тайёр. У баҳор ёмғиридек барчага керакли, файзли бўлишни орзу қилади. Ёмғирга илтижо қилади, ундан кўмак истайди.

«Ёмғир» шеърининг қўлёзма вариантлари шуни кўрсатадики, муаллиф бу асар устида шу йилларда ёзилган бошқа шеърларига қараганда кўпроқ ишлаган.

Шоира бу шеърни ёзишга бир неча бор киришган. Ҳатто «Ёмғир ёғар тунда» деб сарлавҳа қўйиб, қатор мисралар битган; улар устидан чизиқ тортиб, янги саҳифалардан «Ёмғир» деб ёзган ва яна чизган.

Ёмғир, сен табнат фарзанди
Менга кўрсат йўл.
Санъатинг ювади еру кўк гардин,
Эзгулигинг мўл.

Бу мисралар банд сифатида шаклланганга қадар уларга бир неча бор ишлов берилган, ўзгартирилган.

Зулфия асар устида ишлар экан, ҳар бир сўз, ташбиҳ ва образ ўрнини тўғри белгилашга эришади. Натижада, шеър ҳам мазмун жиҳатидан, ҳам эмоционал таъсирчанлиги жиҳатидан янада гўзаллашади.

«Ўтинч. . .», «Меҳмон келди. . .» шеърларида Зулфия руҳий оламининг янги қирралари намоён бўлади. Шеърлар шоиранинг ҳаёт ҳақидаги ўйлари чуқурлашганидан гувоҳлик беради. Ҳаётни қадрлаш, мадҳ этиш адабиётининг янги мавзуи эмас. Лекин бу абадий мавзу ҳозирги ташвишли асрнинг бош масаласи бўлиб турган бир пайтда ҳаётни куйлаш, унинг қадрига етиш руҳи билан суғорилган шеърлар алоҳида аҳамият касб этади. Зулфиянинг, сиртдан қараганда, хусусий туйғулар тараннум этилган бу шеърлари даврнинг долзарб масалалари билан тутшиб кетади. Шоира мазкур шеърларга сайқал беришда ҳам ана шу ижтимоий аҳамиятга молик томонларга алоҳида эътибор қаратади.

«Мен хастахонага», «Ўтинч. . .», «Меҳмон келди. . .», «Офтоб, сен борлигим» шеърлари илк дафъа «Гулистон» (1947, № 10) журналыда эълон этилган, сўнг «Халёллар, туйғулар. . .» китобига киритилган. Биринчи

шеър дастлаб сарлавҳасиз бўлган; «Ўтинч» — «Очинг деразани!», «Қувон!» эса «Офтоб, сен борлигим» деб номланган. Шоира сўнгги шеърга «Бир шифохонада дардли тан билан, Тинмовчи юрак-ла ётаман танҳо...» мисраларини эпиграф тарзида илова этганки, улар шеърдаги оптимистик руҳни, лирик қаҳрамон ҳолатида юз берган ўзгаришларни бўрттириб ифодалашга кўмаклашади.

Шоира офтоб образидан ҳаётни куйлашда фойдаланади. Лирик қаҳрамон шифохонанинг тор хонасида туриб ҳам кенг олам билан алоқани узмайди. Уни катта ҳаёт билан боғловчи ришталар ранг-баранг. Лирик қаҳрамон қандай ҳолатда бўлмасин, ҳаёлини қандай ўйлар банд қилмасин, уни ёлғизлик ҳасрати эзмайди. Табиатнинг мафтункорлиги, унинг сеҳри лирик қаҳрамонга гаъсир этади.

«Қувон» сўзи гўё лирик қаҳрамон қалбини лиммолим тўлдирган кўтаринки руҳни, жўшқин ҳис-туйғуларни ифодалашга ожизлик қилгандек туюлади. Шунинг учун ҳам шоира шеър сарлавҳасини ўзгартиришни маъқул топади.

Офтоб Зулфия шеърларида кўп учрайдиган тонг, баҳор, ғунча, бинафша образлари каби турли маънавий урғулар ташиб, янгилиниб, имкониятларини кенгайтириб боради. Бу шеърда ҳам офтоб серфайз ҳаёт ва порлоқ истиқбол билан боғлиқ маъноларни ифодалайди. Шу тариқа шоира шеърга сайқал беришда биринчи навбатда унинг ички маъноси юзага чиқишини, бунинг учун барча имкониятлардан тўла истифода этиш вожиб эканлигини назарда тутаяди.

Таҳрирдан, айниқса, «Ўтинч» шеъри яхши чиққан. Шеър номининг ўзгартирилишига сабаб, назаримизда, қуйидагича. Шифохонада ётган лирик қаҳрамонга ҳаёт қадри ўтади. Тезроқ ташқарига чиқиб табиат билан, тирик мавжудот билан, одамлар билан бирга бўлиш унинг ягона орзусига айланади. Ўрнидан туришга мажоли бўлмаган лирик қаҳрамон жилла бўлмаса очик дераза орқали ҳаёт билан мулоқотда бўлгиси келади. Деразанинг очилиши лирик қаҳрамон истакларининг бир бўлагигина, холос. Дастлабки сарлавҳа асар маъносининг, лирик қаҳрамон истакларининг бутун моҳиятини ифодаламагани, қамрамагани туфайли «Ўтинч» билан алмаштирилган. Иккинчидан, «Очинг деразани!» иборасида буйруқ маъноси бор. Лирик қаҳрамон эса ўта мулоҳазали, буйруқ бериш унинг табиатига ёт нарса.

«Ўтинч» журнал вариантыда 24 мисрадан ташкил

топган бўлса, китобга 32 мисра бўлиб киритилган. Янгидан 8 мисра битилган ва бир неча сатрлар таҳрир этилган. Агар шеърнинг журнал вариантыда хасталикдан мажолсиз лирик қаҳрамон истаклари «Ерда кўпчиётган ҳаётда оқай» тарзида ифодаланган бўлса, китобда бу мисра «Ерда кўпчиётган ҳаёт-ла оқай», деб берилган. Бу бир кичик таҳрир билан катта фикр илгари сурилган. Биринчи вариантда лирик қаҳрамоннинг ҳаётга нисбатан позицияси пассив — у ўзини ҳаёт ихтиёрига ташлаб яшаш ниятида, холос. Иккинчисида эса унинг ҳаёт билан бирга одим ташлаш, унга фаол муносабатда бўлиш умидида экани кўриниб турибди.

Лирик қаҳрамоннинг ҳаётга интиқлиги кучли. Унинг борлигини сиртга чиқиш, кириб келаётган баҳорни қутлаш, ундан баҳра олиш, жонзодлар билан бирга бўлиш истаги банд этади. Лирик қаҳрамон кечинмалари мисрама-мисра очила боради. Натижада шеър ҳаёт мадҳиясига айланади. Ҳар бир навбатдаги образ илгарисини тўлдиради, ривожлантиради.

Очинг деразани, ҳарир пардалар
Икки ёнда турсин келиндай.

Журнал вариантыда бу мисралар йўқ, улар шеър таркибига кейин киритилган. Улар Зулфиянинг ҳамма нарсага нафосат нуқтаи назаридан қарай олишига яна бир мисол бўла олади. Шоира ўз кўзига чалинган предметларни поэтик образлар даражасига кўтаради. Икки томонга очилиб, белидан хиёл йиғилган ҳарир пардалар унинг тасавурида нафосат тимсоли бўлган келиндек гадаланади. Лирик қаҳрамон нигоҳи дераза ортидаги ҳаётга ошиқар экан, ҳарир пардалар унинг кайфияти билан ҳамоҳанг бўлган образга айланади. Шеърнинг журнал вариантыдаги охириги «Доктор, шу меҳрибон қўлларга олиб, Шу ерни кўрсатинг, ердадир ҳаёт» мисралари таҳрирдан сўнг бундай жаранглайди: «Ўтинч: Бир меҳрибон қўлларга олиб, Отинг, яна қучсин шу соғлом ҳаёт...». Кўринадики, бу мисраларга киритилган таҳрир шеър номининг ўзгартирилишини тақозо этган. Ҳис-ҳаяжонга, орзу-истакларга тўла бу мисралар ўқувчи қалбига бориб этади, уни ҳаётни қадрлаш, унинг завқли, латиф онларидан лаззатланишга даъват этади.

Шундай қилиб, шеърга сайқал бериш жараёнида шоира диққат-этиборни лирик қаҳрамоннинг шахсий кечинмалари, руҳий ҳолати ва ҳис-ҳаяжонларини ифодаловчи моментларни ижтимоий аҳамиятга молик фикрлар билан уйғунлаштиришга интилади.

Зулфия лоқайд, осуда, ҳайратланмасдан ё нафратланмасдан, асабларини аяб ёки эҳтиёткорлик билан яшашни тан олмайди, у «Бўронсиз юрак-ла карахт» бўлиши муқаррарлигини билади. «Экрандаги юрак» шеърлари ҳам худди шу ҳақдадир. Тўғри, шундай эътиқод билан яшаган ижодкорлар кам эмас. Масалан, бу ўринда Нозим Ҳикматнинг «Лидия Ивановна билан мунозара» номли машҳур шеърини эслаш кифоя. Хасталаниб қолган лирик қаҳрамонга врачлар қаттиқ ҳаяжонларга берилмай, дилдаги оташни тизгинлаб яшашни маслаҳат берадилар. Шунда лирик қаҳрамон тамаки ва шаробдан ўзини тийиши мумкинлиги, лекин дунё ишларидан четда туролмаслигини, шахдам қадамлар билан коммунизм томон бораётган Советлар ўлкасининг ғалабаларидан шодланмасдан, бир тўда газандалар оёғи остида топталаётган юртининг ғамини чекмасдан яшай олмаслигини айтади. Шодлик ва ғамни кўтармаган юрак, ёрилса ёрилсин, дея исёнкорона бонг уради.

Шоира ўз мақсадларини рўёбга чиқаришда гоят характерли поэтик образлар, бадий далиллар топади. Чунончи, врач лирик қаҳрамон юрагини эшитиб кўриб, унинг текис ураётганини айтганида, бу у қадар шодликка сабаб бўлмайди. Зеро, лирик қаҳрамон ўз ҳаётининг бошқалар осойишталиги учун нотинч ўтгани, кимнингдир ғамига шерик бўлиб яшагани, инсонларни эзгуликка етказиш йўлида тиним билмагани билан фахрланади. Бас, шундай экан, оддий соатдек бир маромда ураётган юракни шоира ўзиники деб ҳисобламайди. Шу боис қўлёзмадаги: «Имлаб кўриш меники энди, Бу мудроқ лоқайднинг муртад дилидай» сатрлари таҳрирдан сўнг: «Тинчлик истасам-да, измимга кирмас, Бу битта лоқайднинг содиқ дилидай», тарзида ойдинлашиб чиқади.

Шеър «Йўқ, доктор, бу юрак меники эмас», деган мисра билан бошланади. Лирик қаҳрамон сўнгги вақтдаги ҳолати билан кечирган ҳаёти ўртасида зиддият кўради. Ана шу нумутаносиблик ва зиддият мисрадан мисрага кучайиб боради.

Охирги банд қўлёзмада бундай бўлган:

Бир кўксим паноҳи —
Ором олгич жойи
Бу унинг уяси учиб ҳорганда
*Назаримда*² сиз қалбим
Шунинг бир нафаслик
У бир дам оларди ҳордиқ...

² Курсив билан берилган сўзлар шоира томонидан ўчириб ташланган.

Бу банд таҳрирдан сўнг бундай ҳолга келган:

Бу кўксим паноҳи, учиб ҳорганда
Қўниб бир зайилда уриб турар жой.
Сиз қалбим экранга аксин солганда
У бир дам оларди ҳордиқ ҳойнаҳой.

Бу мисраларга таяниб, биз ушбу банднинг 3 ва 4-сатрларига берилган ишлов сабабларини ҳам изоҳлай оламиз.

Шоира, сиртдан қараганда, парадокс бир тушунча (юракнинг бир маромда ураётганидан қониқмаслик) асосида ижодкор бурчи ҳақида, унинг ҳамиша бедорлик, сергаклик билан яшаши лозимлиги ҳақида фикр юритади.

Шундай қилиб, ҳар икки шеърда ҳам лирик қаҳрамоннинг шахсий кечинмалари катта ижтимоий фикрлар тасдиқига қаратилади.

Зулфиянинг «Сени куйлайман, ҳаёт!» шеъри ҳам 1976 йил февралда шифохонада яратилган бўлиб, унда умидсизликдан, тушкун кайфиятдан учқун ҳам йўқ. Аксинча, умуман шу сарлавҳа билан аталган туркумда некбин ғоялар тараннум этилган бўлиб, уларда ҳаёт фалсафаси, яшаш маъноси, ижодкор бурчи ҳақидаги фикрлар, орзу-истаклар янги образлар орқали рўёбга чиқарилган.

«Сени куйлайман, ҳаёт!» шеърининг қўлёзма нусхасида бундай мисралар бор:

Қон қайнаш баъзан занф кезганда,
Ҳар ўтган кун барин тутмоқ азмида
Сени куйлайман!

Эълон этилган вариантда уларга бундай ўзгартиришлар киритилган:

Ҳатто, ўзни хаста, занф сезганда,
Оғир, бенаф ўйдан юрак безганда
Сени куйлайман, ҳаёт!

Шеърнинг қўлёзма вариантыдаги сўнгги мисралар:

Мен сенман, сеники борлиғим буткул,
Устимга юк ортиб қўлимдан тутгил,
Бу бахтни шеърларга тўкмоқ азмида
Сени куйлайман.

Эълон қилинган вариантда:

Мен сенман, сен менинг борлиғим буткул,
Елкамга юк ортиб қўлимдан тутгил,
Бу бахтни назмга тўкмоқ азмида
Сени куйлайман, ҳаёт!

Юқоридаги муқоясалар кўрсатадики, бу таҳрирлар шеърнинг мазмундорлигини ошириш учун амалга оширилган.

Ҳаётни куйлаш Зулфия учун унинг гўзаллигини кашф этиш демакдир. Гўзалликни эса шоира ҳамма нарсада кўради. Унингча, гўзаллик инсонни ўраб турган борлиқда, мафтункор табиат манзараларида, ҳар фаслнинг ўзига хос фазилати ва жозибасидадир. Бу жозибани шоира мутлақо ўзига хос тарзда кашф этади. Зулфия асарлари ўқувчининг гўзаллик ҳақидаги тушунчаларини, тасаввурларини кенгайтиради. Оддий, табиий, умуман инсон учун одатий бўлиб кетган нарсаларда шоира қанчадан-қанча маъно, гўзаллик, нафосат топади ва уларни кутилмаган поэтик образ ва деталлар воситасида, нидо ва лирик чеккинишлар орқали ажиб бир назокат билан ўз ўқувчисига етказиб беради.

«Мен аминманки, замонамизнинг жуда кўп бахтиёр шоирлари қатори менинг ҳам ўз ўқувчиларим, китобхонларим бор. Агар уларнинг борлигини билмасам, сезмасам, шеър ёзишдан не маъно?» деб ёзган эди Зулфия ўз мухлислари, умуман назм мухлислари олдидаги масъулияти тўғрисида.

Биз Зулфия ижодий лабораториясига кириб, унинг айрим шеърларининг яратилиш жараёни билан танишишга ҳаракат қилдик. Мақсад, юқорида қайд этганимиздек, катта поэтик иқтидор эгаси Зулфиянинг ўз асарлари устида тинимсиз ишлаши, изланишларини кўрсатиш эди. Шу туфайли биз ўз вазифамизни Зулфиянинг айрим асарларини улар қўлёзмаси билан, шунингдек журнал вариантларини нашр нусхалари билан муқояса қилиш ила чекландик ва диққат-эътиборимизни, асосан, маъно талаби билан киритилган ўзгаришлар, таҳрир этилган ўринларга қаратдик. Маълумки, шеърнинг шеър бўлиб етилишида жуда кўп томонлар бор. Бу катта ва мароқли масалалар ҳамон ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Зулфия истеъдодининг мухлислари, поэзия ихлосмандлари йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Улар орасида шоиранинг қаламкаш дўстлари, шогирдлари ҳам бор. Энди гап улар ҳақида.

ЗУЛФИЯ СИЙМОСИ ИЖОДКОРЛАР ТАЛҚИНИДА

«...Санъат турлари бир-бирлари билан қўшилганда янгича, мураккаб ва омухта мулоқот юзага келади».

И. Андронников

Зулфия шеърляти, шунингдек ҳаёти, шахсияти ва ижтимоий фаолияти анчадан бери ижод аҳлининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келади. Унга санъат ва адабиётнинг турли жанрларига оид кўпдан-кўп асарлар бағишланган.

Совет адабиёти тарихи бундай ижодкорлар ардоғига ноил бўлган шоиралардан Анна Аҳматовани эслаш жоиз. 1925 йилда Ленинград китобсеварлар жамияти таниқли шоирага бағишланган шеърларни махсус китоб шаклида чоп этган бўлиб, унга А. Блок, О. Мандельштам, М. Цветаева, М. Лозинский, Вс. Рождественский, С. Городецкий каби совет поэзияси намояндаларининг 20 га яқин шеърлари киритилган эди. Шунингдек, ўз вақтида Анна Аҳматова портретини чишишга кўп мусаввирлар ҳам қўл урганлар. Юқорида тилга олинган китоб муқовасини эса рассом Е. Белух чизган Анна Аҳматованинг силуэти безаган.

Севиқли шоира Зулфия ҳам кўпдан бери қалам аҳлининг илҳом манбаи бўлиб келмоқда. Зулфия ҳақида уни яқиндан билган, у билан доим мулоқотда бўлган, ҳаёти ва ижодини яқиндан билган устоз ижодкорлар ҳам, уни фақат бир-икки кўриб, сўзини эшитган кишилар ҳам, Зулфияни кўрмаган, шахсан танимаган, фақат асарлари орқалигина уни тасаввур қилганлар ҳам унга бўлган муносабатларини турли йўллар (мактуб, мақола, шеър) орқали билдириб келадилар.

Сени кўрмаганман,
Бироқ сатрларинг
Учқур, қайноқ сатрларинг бор,
Сени кўрмаганман,
Бироқ сатрларинг
Совға этган менга қувонч ва баҳор.
Менинг қалбим улар билан қайнаб урар,
Улардандир ёниб ловуллашлари,

деб бошланади Зулфияга бағишланган бир шеър.

Зулфияга бағишланган шеърлар сони (фақат матбуотда эълон қилинганлари) элликка яқинлаб қолди. Улар рус ва украин, белорус ва тожик, озарбайжон ва туркман, болқар ва булғор шоирлари қаламига мансубдир.

Шоиранинг адабиётимиз байроқдорлари Фафур Гулом, Ойбек, Миртемирларга ва навқирон авлодга бир хилда илҳом бериши тасодифий эмас. Зулфия серқирра ижоди, ибратли ҳаёти ва, айниқса, севгида садоқати билан қаламкашларни қойил қолдириб келади. Ўз асарлари билан ўзбек адабиёти довуғини дунёга таратаётган, халқаро анжуманлар минбарида туриб, энг зарур ва ўринли сўзларни таъсирли қилиб айтиб, совет адабиёти шуҳратига шуҳрат қўшаётган Зулфия доно ва меҳрибон аёл сифатида ҳам ҳурмат ва эътибор қозонди.

Гап Зулфия таъсири остида яратилган шеърлар, унга бағишланган асарлар ҳақида борар экан, даставвал Ҳамид Олимжон номини тилга олиш ўринли бўлади. 1935 йилда турмуш қуриб, умрларининг ўн йилини бирга кечирган, қалб қўрини, меҳр-муҳаббати тафтини бир-бирдан сира аямаган Ҳамид Олимжон ва Зулфия ўзларининг ажойиб асарлари, шеърлари билан ҳам адабиётнинг ғоят кўҳна ва ҳамиша навқирон севги-садоқат мавзуини бойитдилар ва бойитиб келмоқдалар. Уларнинг бир-бирларига бўлган улкан севгилари, самимий меҳр-оқибатлари даставвал уларнинг шеърларида балқиб туради. Ҳамид Олимжоннинг 30-йиллар ўрталарида, аниқроғи, 1936—1937 йилларда ёзилган «Кечир мени, нозли малагим...», «Севги десам, фақат сен десам...», «Савол» ва бошқа шеърларида шоирнинг Зулфияга бўлган ёниқ туйғулари ифодаланган. Қуйидаги мисралар ҳам Зулфияга бағишлаб яратилганини тадқиқотчилар эътироф этадилар³:

Қарашларинг тинчимни олиб,
Чертиб кетди қалбим торини,
Шундан кейин сездим юракда
Шунча кучли ўтнинг борини.
Айтиб бер-чи, шунча севганлар
Бўлганмикан менча бахтиёр!

Яратилишига биографик фактлар сабаб бўлган бу шеърлар ярим асрдан бери лириканинг ёрқин намунаси сифатида ҳамон қимматли, ҳамон ўқувчи қалбига олам-олам завқ-шавқ бағишлаб келади.

Шоир ва шоира туйғуларининг самимийлиги, ҳақиқийлиги ва абадийлигини ҳаёт ўз имтиҳонидан ўтказиб келмоқда. Зулфия турмуш ўртоғидан, дўст ва устозидан эрта ажралди.

---

³ Каримов Н. Ҳамид Олимжон, Тошкент, 1979, 88—90-бетлар.

Аммо «Айрилиқ Зулфияни букиб ташлай олмади. Унда қодир бир онг, бурч ҳиссиёти бош кўтарди. У Ҳамид Олимжон учун ҳам яшаш, яратиш, хизмат қилиш тилагини юрагига сингдирди. Бу катта аҳд эди. Қарори қаттиқ аёлнинг, санъаткорнинг, онанинг аҳди. Зўр келажак билан яшаб, ҳаракат қилиб турган зотнинг ўтолмаган бурчини елкага олиш осон эмасди. Бунинг учун катта, мунаввар иқтидор, шижоат, мардлик ва ирода бўлиши керак»⁴.

Зулфиянинг суюкли шоирга садоқати унга барчани, айниқса ижод аҳлини янада эътиборли қилди, яқин қилди. Улар ўзларининг Зулфияга бўлган ҳурматларини мисралар орқали ҳам изҳор қилдилар. Масалан, Фафур Ғуломнинг «Зулфия бегимга» деб номланган газалида бундай байтлар бор:

Кўнгилларнинг жилосидир рубоби мавзу ижодинг,
Ажиб нозик табиат, заршуносдир зеҳни пардозинг.
Муаззам Шарқ намоёнидир сенинг покиза жонингда,
Бу бизнингдир сенинг ахлоқу ифбатга тўлиқ нозинг.

Бундай самимий туйғуларни Қайсин Қулиев ва Дилбозий шеърларида, С. Сомова поэмасида, С. Смирнов ва Э. Огнецвет лавҳаларида ҳам сезиш мумкин. Уларнинг ҳар бирлари ўзларига хос бир тарзда Зулфия садоқатини, матонатини улуғлашга жозибали мисралар, сўз ва образлар топдилар.

«Урушнинг дастлабки йили. . . , — деб ёзган эди, Улуғ Ватан уруши йилларида Тошкентда яшаган Э. Огнецвет. — Хипчагина, нозиккина қизалоқ Зулфия — Ҳамид Олимжоннинг зебо қайлиғини эслайман. Бу нозик елкалар жуда бардошли экан. Улар мудҳиш жудоликнинг зил-замбил юкини сабот ила кўтаролди, ўша оғир йиллар машаққатига дош берди. . . ». Бу фикр шоирага бағишланган шеърларнинг деярли ҳаммасида жаранглаб туради. Агар Дилбозий «Нечук бардош берди қалбинг, Ўтмиш йиллар ҳасратига» деса, Зулфиянинг самимий мухлиси Қайсин Қулиев унга бағишланган шеърда бундай сатрлар битади: «Бир вақтлар бошингга тушган мусибат ва йиллаб сўнмаган дарднинг зиёси, Менимча, бугун ва абадул-абад эрур ҳаётингнинг меҳригиёси».

Зулфияга аталган шеърларнинг катта қисми шоирлар қаламига мансуб бўлиши тасодифий эмас, албатта. Зеро, ёшларнинг, айниқса, хотин-қиз ижодкорларнинг ҳаёт йўлларини, ижодий биографияларини Зулфиядан

---

⁴ Фафуров И. Вақт ва қалб. Зулфиянинг «Хаёллар» китобига ёзилган сўзбоши. Тошкент, 1982, 5-бет.

ташқарида тасаввур қилиш маҳол. Шеърят майдони-га ундан илҳомланиб, ўрганиб, унга ҳавас қилиб кирганлар кам эмас. Зулфия устоз шоира сифатида бундай ёш қалам соҳибаларига ёрдам қўлини чўзиб, уларга меҳр ва мурувват кўрсатди.

«Оқ йўл! Янги, янада бақувват шеърлар қанотида шеърятимиз теранлигига, унинг юксак пардаларига етиш учун оқ йўл, менинг қувончларим!» деган эди Зулфия икки ёш шоирани (Фароғат Қамолова ва Қутлибека Раҳимбоева) ижоднинг машаққатли ва шарафли йўлига бошлар экан. Эндиликда адабиётимизнинг таниқли ижодкорларига айланган Ҳалима Худойбердиева, Гулчеҳра Нуруллаева ва бошқалар ҳам ўз вақтида Зулфиядан мадад олганлар, унинг маслаҳат ва ўғитларидан баҳраманд бўлганлар. Бу шоираларга Зулфиянинг шахсияти, ундаги ирода, вафодорлик фазилатлари, интим кечинмаларни умуминсоний масалалар билан омукта талқин этиш маҳорати таъсир этди ва таъсир этиб келмоқда. Хуллас, Зулфия ёш ижодкорларга ҳам шоира сифатида, ҳам мураббия сифатида доим ардоқли. Зулфия ҳақида мана шундай фикрлар, ҳаяжонлар билан Ойдин Ҳожиева ва Гулчеҳра Нуруллаева, Эйтибор Охунова ва Хосият Бобомуродова, Мукаррама Муродова ва Гулчеҳра Жўраева, Муҳаббат Туробова ва Бибисора Туробова ва бошқа шоиралар қўлларига қалам олганлар.

Бир вақт Зулфия шоирлар ўз таржимаи ҳолларини ёзмасалар ҳам бўлади, чунки улар ҳақида уларнинг асарлари хабар беради, деган эди. Дарҳақиқат, Зулфия ижодининг мухлислари унинг асарлари орқали у ҳақда жуда кўп маълумотлар топишлари мумкин. Зулфия ўзига катта таъсир этган, қалбига ҳайрат ё ҳаяжон солган нарсалар ҳақида ўз ўқувчисига айтгиси келади. У ўз шодлиги, орзу-истаклари, ҳаёт, келажак ҳақидаги ўйлари-ни ўқувчилар билан баҳам кўришни истайди. Бу ўринда С. Мамажоновнинг Ҳамид Олимжон ҳақида айтганларини Зулфия ижодига ҳам бемалол тааллуқли деб биламиз. У ёзади: «Ҳамид Олимжоннинг асарларидаги фикр-туйғулар, олға сурган мақсадлари ва ниятлари билан унинг шахсиятида, турмушида фарқ, зиддият йўқ эди. У ёлғонни гапира олмасди. Унинг кечинмалари, туйғулари, эҳтирослари, фикр ва идеаллари ҳаётий, рост эди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари китобхон юрагига жазиллаб тегар, уни ўзига дарров ром қилиб олар эди»⁵.

⁵ Мамажонов С. Шоир дунёси, Тошкент, 1974, 119-бет.

Зулфияга бағишланган шеърларда, шоиранинг ҳаёти, фаолияти, асарларига доир кўп таърих ва тафсилотлар ҳам ўз аксини топган.

Шукрулло Зулфияга бағишлаб тўрт мисрадан иборат бир шеър битган. Лекин у шу тўрт мисрада Зулфияга хос фазилатларни ифодалашга муяссар бўлган:

Барчинни биламан. Кўрмадим аммо,
Шеър гулшанида сендек мардини.
Кошки, ҳамма сендек дилга қилса жо
Одамлар дардини, дўстлар дардини.

Шоир бу ерда Зулфияни ўзбек эпоси қаҳрамони жасур Барчинойдан ҳам юқори қўяди. Уни шеърият гулшанининг марди, деб таърифлайди. У инсоний фазилатлардан энг муҳими одамлар дарди, дўстлар дарди билан яшашни, Зулфия тимсолида мужассамланган фидойиликни ҳаммада кўришни орзу қилади. Бу мисралар замида Зулфиянинг кишилар учун муҳим мавзуларда дадил қалам тебратиши, кишилар оғирини енгил қилиш йўлида фаолият кўрсатиши назарда тутилади, десак хато бўлмайди.

И. Юсуповнинг халқ шеърияти йўлида битилган «Қизим гўзал бўлсин, шоира бўлсин» асарига оддий темирчининг қизи Зулфиянинг камол топиб, шоира бўлиб, дунёлар кезиб, эл-юрт меҳрини қозонгани ҳақида сўз кетади. Шоир ҳамма қизларнинг барча гўзалликлар тажассуми бўлган Зулфияга ўхшашини истайди.

Бу асарларда инсонлар орасидаги муносабатларнинг ранг-баранг қирралари — шогирд ва устоз, садоқат ва олижаноблик каби масалалар ёритилгани учун ҳам уларнинг кўпи ўзбек адабиётининг сара мулкига айланиб қолди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Зулфияга бағишланган икки асар ғоят мароқлидир. Булар Ҳалима Худойбердиеванинг «Сиз ҳаққингизда ўйлаганларим» шеъри ва Эркин Воҳидовнинг «Вафо» поэмасидир.

Еш қаламкашларга доим эътиборли бўлиб келган Зулфиянинг бу икки шоирга бўлган муносабати айричадир. Ҳалима Худойбердиева иқтидорини жуда эрта пайқаган Зулфия унга алоҳида ихлос қўйди, катта ишонч билан қаради, доим ғамхўрлик қилиб келди. Дарҳақиқат, Ҳалима Худойбердиева номи тез орада эл оғзига тушди.

Ҳалима Худойбердиеванинг Зулфияни беқиёс ижодкор деб билиши, унинг юксак санъатидан баҳраманд бўлиши, илҳомланиши ҳақида сўз кетар экан: «Унинг шеърларида чақнаб турган шиддат ва шижоат, лирик қаҳрамоннинг фаол ва қайноқ ҳолати маиший мавзу-

лар қобиғида ўралиб қолмай, қизғин ҳаётий кураш бо-
раётган жабҳаларга интилиш каби фазилатлар Зулфия
ижодидан нур олган. Унинг шеърлари, кечинмалари,
воқеликни ҳис ва тасвир этиш усулларидаги безовта-
лик ҳам Зулфия қалбининг мавжларидан, Зулфия
ижодининг мавжларидан тўлқин олган»⁶, деб таъкид-
ланиши мутлақо тўғридир.

Ҳалима бир шеър бағрига Зулфия ҳаёти ва ижоди
билан боғлиқ жуда кўп фикрлар, ўй ва ҳаяжонларни
жо қилган. Шеърнинг ҳар бир мисраи Ҳалиманинг ўз
устозига бўлган меҳру муҳаббати ва ҳурмати, Зул-
фия асарларидан олган таассуроти ва сабоғини ифода-
лашга йўналтирилган.

Кўриб турди аҳли юрт, «истак чоригин» ечмай,
Бир ярқироқ манзилга тинмай чопганингизни,
Ҳижрон шаробин фақат кўз ёши билан ичмай,
Фарёд музидан ҳатто ўтлар топганингизни.

Назаримизда, шоира бу мисраларда ҳижрон мав-
зуининг Зулфиянинг ижодидаги талқини ҳақида ғоят
поэтик топқирлик билан сўз юритади.

Айтинг кимдан олгансиз меҳру сеҳр қўлларин,
Куйи билан дилларни даволагувчи найсиз,
Аммо ўз кўнглингизни санайсиз доим ярим,
Аммо ўз дардингизга даво топмай яшайсиз.
Ярим кўнгил шунчалик ўқни урса нишонга,
Билмам, бутун бўлганда, қандай сизгарди жонга.

Бу мисраларда ифодаланган мазмунни чуқур идрок
этиш, ҳис қилиш учун Зулфия ижодидаги айрим шеър-
ларни, қолаверса, унинг шахсий ҳаётини яхши билиш
керак.

Маълумки, йиллар ўтиши билан Зулфиянинг ҳаёт
фалсафаси чуқурлаша борди, ҳижрон аламлари дил
тубига чўккандай бўлди, лирик кечинмалари ижтимоий
ўткирлик касб этди. Унинг «Эмиш», «Ўйлар», «Ҳайкал»,
«Сенсиз» ва бошқа шеърларида гарчи ҳижрон мотиви
қаламга олинса-да, энди бахт ва бурч, эзгулик ва ис-
тиқбол тараннуми устунлик қилди. «Халқ меҳрида» бў-
лиш, «Эл шуҳратига ёр» бўлиш саодати бу шеърлар
руҳига моҳирона сингдириб юборилди. Ҳалиманинг
юқорида келтирилган мисралари Зулфияни доим но-
тинч келаётган ўйларига жавоб, муносабат сифатида
юзага келганга ўхшайди. Зулфиянинг ижодиётида эриш-
ган ютуқлари оригинал образларда таърифланади. У
Зулфия дилидаги фикрларни ўз асари таркибига синг-

⁶ Шарқ юлдузи, 1983, 9-сон, 189-бет.

дириб, уларни ўзича шарҳлайди, ривожлантиради. Натижада ижодкорнинг ижодкор ҳақида, олижаноб инсоннинг тақдири, бахти ҳақида, ажиб бир дилкаш ва ҳаваснок асар майдонга келади. Шеърдаги устозга бўлган шогирдлик туйғуси Ҳалимага хос бир ўқтамлик, бағри кенглик билан ифодаланади. Ҳалима Худойбердиева ўз устози олдидаги бурчини халқ олдидаги, адабиёт олдидаги, давр олдидаги бурч деб тушунади.

Сиз юксақсиз, Сизга боқиб қоматимни ростлайман,
Сузиш билмай оқими зўр тўлқинларда сузгандай.
Сизнинг баланд қақдингизга ўз бўй-бастим мослайман,
Етмаса ҳам қўлларимни ол қуёшга чўзгандай.

Бу Ҳалима Худойбердиеванинг «Муаллимам Зулфияга» шеърдан олинган бўлиб, бунда шоира устозига лойиқ шогирд бўлишни орзулайди ва буни ифодалаш учун ғоят гўзал йўл, поэтик образлар топади. У Зулфияга тенг бўлишга жазм қилишнинг ўзини (ижодда) зўр тўлқинда сузиш билмай сузгандек, (ҳаётда) порлоқ қуёшга қўл чўзгандек, деб билади. Бу билан Зулфия ҳақида энг эҳтиросли, энг юксак ва ноёб таърифни беради. Қувонарли томони шундаки, Ҳалима ўзининг устозига хоҳ ҳавас билан боқар экан, хоҳ миннатдорчилик изҳор қилар экан, ҳеч ким айтмаган сўзларни айтишга муваффақ бўлади. У ҳатто шоирага, унинг абадий армони, дилининг туганмас оғриқлари азоби билан боғлиқ таскин ва тасаллилар билдирмоқчи бўлганида ҳам кутилмаган ибора ва дадил оҳанг топади. Унда айрим ёш шоирларда учраганидек, «...шоирни соғинган онларингизда, Хулқару Омонга бир боқсангиз бас» каби насиҳатомуз, жўн мисралар учрамайди.

Айтиш керакки, Ҳалиманинг Зулфияга бағишлаган шеърлари, унга муносабатидаги самимият, эҳтиром ва эътиқод бу ижодкорга нисбатан кенг адаб аҳлида ҳам алоҳида бир ҳусни рағбат пайдо қилди, десак хато бўлмайди.

Эркин Воҳидов ҳам Зулфия ғамхўрлигидан баҳраманд бўлган ижодкорлардан. У ўзининг «Совет Ўзбекистони санъати» журнаliga берган интервьюсида устозга бўлган ўз ҳурмати шундай эътироф этади. «Бир пайт мени Зулфия опа чақиртириб (аллакимдан Есенинни таржима қилаётганимни эшитиб), таржималарни ўқиб беришни сўради. Маъқул келди. Нашриётга айттириб, китоб ҳолида чиқаришга бош бўлди. Бу менинг иккинчи китобим эди! Мени, оддий бир студентни таниқли шоирамиз чақиртириб, ёрдам қўлини узат-

ганлиги билан жудаям фахрланиб кетдим. Бунинг учун мен Зулфия опадан бир умрга миннатдорман»⁷.

Эркин Воҳидовнинг «Вафо» поэмаси ҳақида матбуотда илиқ фикрлар билдирилди. Зулфия ва Ҳамид Олимжон, севги ва садоқат мавзуи яна бир янги асар билан бойиди. Поэма бир-бирини тўлдирадиган, ривожлантирадиган икки қисмдан иборат: биринчи қисм Зулфия монологи, иккинчиси эса Зулфиянинг ўйларига, фикр ва ҳаяжонларига Ҳамид Олимжоннинг жавоби тарзида яратилган. Асарда Ҳамид Олимжон ўлмагандек, барҳаётлик унинг асарларининг ҳаётийлиги, йиллар, ўн йиллар оша улар ўз бадий қимматини, аҳамиятини йўқотмагани туфайлидир. Шоир Зулфия ўй-хаёлларида, унинг асарларида, орзу-умидларида ўзининг иккинчи умри билан яшаётгандек.

Маълумки, ҳар бир ёзувчининг эпитафга муносабати, ундан истифода этиш мақсадлари ва йўллари бир хил бўлмайди. Гап Зулфияга бағишланган асарларда шоирадан келтирилган эпитафлар ҳақида борар экан, Ҳалима Худойбердиеванинг яна бир шеърига мурожаат этиш ўринли кўринади. Унинг «Устозимга» шеърига Зулфиянинг «Мен бораман сувлар тинганда» мисран эпитаф қилиб олинган. Бу мисрадаги «сув» Ҳалиманинг шеърида бадий образ даражасига кўтарилиб, унинг ёрдамида шоира Зулфия истеъдодининг қудратини, маҳоратини кўрсатишда фойдаланади.

«Тинч дарёга бир қалам чекасиз, Қайтадан жимирлаб дарё тўлади» — бу образ турли оҳангларда, жилоларда шеърнинг бутун руҳига сингдириб юборилган. Шоира «Кўзларингиз ўзи бир дарё эмиш, Тинмай оқар дарё, абадул-абад», дейиш билан Зулфияга хос меҳр, сеҳр ва асарларининг умри мангу эканига ишора қилади. Келтирилган мисраларни сув образи безаб туради.

Эркин Воҳидов поэмасининг Зулфияга бағишланган биринчи қисми шоиранинг монологи сифатида яратилганини айтдик. Биринчи қисм Зулфиядан олинган эпитаф билан бошланади:

Соғинганда излаб бир нишон
Қабринг томон мен оламан йўл.
Келтирардинг менга бир замон,
Энди ҳар чоғ мен элтаман гул.

Ушбу қисм қуйидаги мисралар билан тугалланади:

Сен ҳаёт экансан,
Ҳаётман мен ҳам!

⁷ Совет Ўзбекистони санъати, 1983, 2-сон, 20-бет.

Шундай қилиб, ўқувчи Эркин Воҳидовнинг бадиий тафаккури орқали Зулфия ва Ҳамид Олимжон туйғулари олаmidан, уларнинг ҳаётидан, садоқатидан яна бир бор хабар топади. Бу хабар бошқа бирор асарда акс этмаган самимий кечинмалар, гўзал поэтик образлар воситасида ўқувчига етказилади.

Зулфияга бағишланган ва у туфайли яратилган асарлар орқали шоира ҳақидаги тасаввурлар бойийди, кенгайди.

Хуллас, ўзида меҳрибон она, вафодор ёр, ижодкор, жамоат арбоби каби юксак фазилатларни мужассамлантирган Зулфия бошқа ижодкорлар учун илҳом манбаи бўлиб келмоқда.

* * *

Рус шоирларидан биринчи бўлиб Зулфияга шеър бағишлаган С. Шчипачев узоқ йиллар давомида шоира ижодини, унинг ҳар бир янги китобини диққат билан кузатиб борган ва улардан олган таассуротларини, фикр мулоҳазаларини ўз мактубларида ёзиб турган. Чунинчи, у шоирага юборган мактубида «Новый мир» журнали (1970, № 10) саҳифасида Зулфиянинг «Келажак» шеърини ўқиганини ва асар унга маъқул бўлганини таъкидлаб, «... бизнинг поэзияда бундай чуқур ва гўзал шеърни билмайман»⁸, деб ёзган эди. Зулфия хонадонига турли муносабатлар билан келган қутловлар орасида С. Шчипачевнинг табрикномалари ҳам оз эмас.

Зулфия фақат ижод иши билангина чегараланиб қолган шоирлардан эмаслиги кўп гапирилган. Унга адабиёт билан боғлиқ юмушларнинг катта-кичиги, муҳим ва номуҳими йўқ. Айниқса, эллигинчи йиллар ўрталарида Зулфия фаолиятида сезила бошлаган фаоллик йилдан-йилга ўсиб, кенгай борди. У Совет тинчлик комитети, Осиё ва Африка ёзувчиларининг бирдамлик комитетларининг ғоят актив аъзоси ва «Саодат» журналининг муҳаррири сифатида бир қанча чет мамлакатларда бўлди, Югославия ва Япония, Ҳиндистон ва Шри Ланка, араб мамлакатлари, Болгария ва Коломбада, қардош республикаларнинг деярли ҳаммасида бўлди, халқаро анжуманлар, конференция ва семинарлар, адабиёт ҳафталиклари, маданият кунлари ва декадаларида қатнашди. Ижодкорларнинг катта давраси-

---

⁸ Қаранг: Акбаров А. Зулфия. Литературный портрет. Ташкент, 1975, с. 185.

да ўз ўрни ва овозини топди. У совет ва чет эл адабиётининг йирик вакиллари билан яқиндан танишди, улар билан мулоқотда бўлди, дўстлашди. Зулфиянинг ижодкор дўстлари орасида М. Турсунзода ва М. Дилбозий, Сильва Капутикян ва Мустай Карим, Қайсин Қулиев ва Давид Кугултинов, Э. Огнецвет ва Е. Багряна, Гурбахш Синг ва Амрита Притам, бошқа кўплаб номларни келтириш мумкин. Ижодкорларнинг ўзаро шахсий танишлиги, дўстлигидан адабиётлар ҳам, ўқувчилар ҳам кўп нарсалар ютишини Зулфия мисолида кўриш мумкин.

Адабиётнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ниҳоят катта роли ва бурчини юқори баҳолаган, «Ким халқнинг эркинликка бўлган интилишини ёзувчидан кўра қудратлироқ ва баланд овоз билан ифодалай олади? Ким мустамлакачилик кишанларининг мудҳишлиги ва бу кишанлар келтирган жароҳатлар ҳақида ёзувчи сингарни сўзларга қодир?», деб билган Зулфия турли халқлар, мамлакатлар адабиётларининг, ижодкорларининг бир-бирлари билан дўстлик ришталарини боғлаш ва мустаҳкамлашда жонбозлик кўрсатиб келади. Бу йўллардан бири деб у таржимани билади. Зулфиянинг ўзи кўп таржима этади ва уни ҳам кўп таржима этадилар.

Зулфия таржима ишига 50-йилларнинг ўрталарида жиддий киришган бўлиб, унга илк шуҳрат келтирган асар Некрасовнинг «Рус аёллари» поэмаси бўлди. Зулфиянинг Некрасов ижодига, унинг поэмасига мурожаат этиши тасодифий бўлмаган. Бизга шоиранинг таржимаи ҳоли орқали маълумки, у илк бор рус адабиётини Некрасов асарлари орқали кашф этган. Умуман, поэмада кўтарилган масалалар, рус аёлининг мисли кўрилмаган жасоратидан дарак берувчи асар Зулфия қалбига ғоят яқин эди.

Зулфия таржимага асарларни катта талабчанлик билан танлайди. Унинг дилига иродали, мураккаб вазиятларда ўзини йўқотмайдиган, қийинчиликлар олдида эсанкирамайдиган қаҳрамонлар яқин. Унинг Мустай Каримнинг «Ой тутилган тунда» пьесаси ва бир қанча поэтик асарлари таржимасига қўл уриши ҳам шу билан изоҳланади. Зулфиянинг пьеса таржимасига киришиш ниятидан хабар топган Мустай Карим ўзбек шоирасига йўллаган мактубида бундай ёзган эди.: «Бу пьесани Сиз таржима қилмоқчи бўлганлигингизгина эмас, балки менинг ишим Сизнинг қалбингизда уйғунлик топа олгани мени кўпроқ қувонтиради. Бу нарса шоир учун қанчалар азиз эканини Сиз яхши биласиз. Бундан таш-

қари, асар кенгроқ одамлар доирасининг мулкига айланиши ёзувчи учун бефарқ эмас, албатта. Ўз асаримни кўп асрлик буюк поэтик маданиятга эга бўлган халқ тилида кўриш мени беҳад хушнуд этади. Мен Сизнинг поэзиянгизни яхши билганим учун шу нарсага аминманки, Сиз бу асарга халқингиз қалбига ҳамоҳанг бўлган янги ҳаёт берасиз».

Дарҳақиқат, Зулфия таржима этган асарлар билан танишар эканмиз, уларнинг шоира ижоди билан уйғун эканини сезиш қийин эмас. Зулфия ўз таржималари билан ўзбек китобхонларини турли мамлакатлар, халқлар шоирларининг асарлари билан таништиришга муваффақ бўлди. Зулфия ҳинд шоираси Амрита Притам ва арман шоираси Сильва Капутикян, болгар шоираси Е. Багряна ва белоруссиялик Э. Огнецвет, шунингдек, бошқа кўп ижодкорларнинг асарларига янги ҳаёт бахш этди. Бунинг учун у таржима этилган асарни, унинг муаллифини, уни етиштирган халқ ҳаёти ва маданиятини кўпроқ билишга, ўрганишга ҳаракат қилди. Чунончи, у болгар шоираси Е. Багряна шеърлари таржимасига «муסיқий диёр» билан ва шахсан Е. Багряна билан танишишдан сўнг киришди. Шунингдек, Зулфиянинг ҳинд шоираси Амрита Притам билан яқиндан мулоқоти унинг асарларини ўзбек тилига таржима қилишида катта роль ўйнади. Зулфиянинг қозоқ ва озарбайжон, тожик ва белорус тилидан қилган таржималарининг ҳам мароқли тарихи бор.

Зулфия асарларининг қардош ва хорижий тилларда пайдо бўлишида ҳам ижодкорларнинг ўзаро ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этган. Биз фақат бир-икки мисол келтириш билан чекланамиз. Юқорида номи тилга олинган ҳинд шоираси Амрита Притам Ўзбекистонга қилган саёҳатидан қайтгач, Ҳиндистонда нашр этган «Ойна» номли китобида Зулфияга катта ўрин ажратган, ўз халқини шоиранинг поэтик ижоди билан таништирган.

Болгар тилига кўп таржима этилган шоирлардан бири ҳам Зулфиядир. Унинг ҳаёти билан боғлиқ саналар, шунингдек шоиранинг Болгарияга ташриф буюриши шу мамлакатнинг матбуот, радио ва телевидениесида кенг ёритиб келинди.

Болгар шеър мухлисларининг шоирага эътиқоди унинг болгар тилига 1966 йилда илк бор таржима этилган «инсон туйғулари ифодасининг гултожи» (Л. Қаюмов) бўлмиш «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеъри бўлиб, фақат Зулфия ижодининг эмас, балки умуман ўз-

бек лирикасининг ёрқин намунаси бўлган бу асар болгар шеър шинавандалари қалбини забт этган.

Ўзбек диёрига маъшуқа кўзлари билан боққан ва ўз таассуротларини «Хотирамдасан, Ўзбекистон» китобида баён этган Лиляна Стефанованинг «Совет шоираси Зулфияга мактуб» номли асарининг яратилишида тасодифийлик йўқ. Мазкур китобда Л. Стефанова Гафур Фуломнинг Зулфия ҳақида айтганларини ҳам келтирган.

Зулфиянинг кўп асарларини белорус тилига таржима этган Э. Огнецвет билан ўзбек шоираси ўртасидаги дўстлик узоқ уруш йилларидан бери давом этиб келади. «Унинг «Ҳарорат» шеърини белорус тилига таржима қилар эканман, Зулфия қалби ҳароратини сезаман. «Не балога этдинг мубтало», «Кўрганмидинг кўзларимда ёш» каби ғоят шахсий шеърлар таржимасига бериларканман, — деб эслайди таржимон, — яна ўша ҳароратни ҳис этаман. Ҳар бир сўзда, ҳар бир сатрда, у билан бўлган ҳар бир суҳбатда айнан шундай ҳарорат гупириб туради. . . ».

Бизнинг бу ҳақда қисқагина фикр юритишимиз боиси Зулфияга бағишланган бадий асарларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмаслигини, балки Зулфиянинг бой шахсияти, серқирра ижодиёти адаб аҳлининг ҳам эътиборини қозониб келишини қайд этиш, холос.

Истеъдодли одамларнинг аксариятига хос бўлганидек, Зулфия нутқини эшитиш, у билан ҳамсуҳбат бўлиш бахтига муяссар бўлган одам унинг фақат адабиёт, санъат ҳақидагина эмас, балки умуман ҳаёт, турмуш ҳақида ҳам жуда мароқли ва оригинал мулоҳазаларидан, мушоҳадаларидан баҳраманд бўлади.

* * *

Зулфияга бағишланган шеърлар ва унинг шахсияти ҳақида билдирилган фикрларда севимли шоира Ўзбекистон рамзи, ўзбек халқининг истеъдодли фарзанди, совет адабиётининг элчиси сифатида намоён бўлди. Бошқача айтганда, чет эл ва қардош халқлар ижодкорлари наздида Зулфия биринчи навбатда Совет Ўзбекистонининг ардоқли вакилидир. Ўзбекистон қуёшининг, унинг сеҳргар табиат манзаралари, тўкин кузи ва мафтункор баҳорини ўзига жо қилган Зулфия шеърлари орқали қардош халқлар, чет эллик дўстлар ўзбекларнинг бахтли ҳаёти, завқ-шавққа тўла меҳнатлари ҳақида тасаввур пайдо қиладилар. Е. Багряна Ўзбекистондан борган ёзувчига: «Зулфия қалай? Мен унинг поэзиясини яхши

кўраман. Агар мумкин бўлса, янги китобидан юборсангиз», деган сўзлар билан мурожаат этар экан. Е. Багрянанинг яна бир фикрини қайд этгимиз келади: «Зулфия шеърлари орқали юртингизни яхши биламан»⁹.

Бундай фикрларни ҳинд ва араб, венгер ва монгол ижодкорлари ҳам билдирадилар. Бундай туйғулар қардош адабиёт вакиллари томонидан, шунингдек, ўз шоир ва адибларимиз тарафидан ҳам қайта-қайта изҳор этилиб келади. Боқуда ўтказилган совет адабиёти кунларида иштирок этган Абдулла Орипов ўзининг мўъжазгина бадий лавҳасида «Айниқса қардош республика орасида Зулфия опани камоли иштиёқ билан сўраб-суриштирганларида менинг юрагим фахр ҳисси билан тўлди», деб ёзгани бежиз эмас, албатта.

Зулфия асарлари орқали Ўзбекистонни ҳис қилиш, унинг ажойиб одамлари билан танишиш ижодкорлар томонидан берилган энг юқори баҳо эмасми?!

Зулфиянинг рус тилидаги биринчи китоби бўлмиш «Садоқат»га сўзбоши ёзган В.Луговской шоира лирикасига юқори баҳо бериб, унинг ўзига хос фазилатлари, такрорланмас жозибаси ҳақида бундай деган эди: «Авалло табиат, хусусан Ўзбекистон табиати уларда катта, баъзан эса етакчи роль ўйнайди. Бу шеърларда табиат гоҳ қудратли, гоҳ нозик, аммо ҳар вақт гулларга бурканган ва қушларнинг сайраши билан тўлган бўлиб, улар ҳамиша турмушнинг улуғвор нашидаси билан суғорилгандир. Зулфия шеърларида бу табиат меҳрибон онадек, маҳбубадек лирик қаҳрамонларнинг ҳаёти билан чамбарчас боғланган.

Ўз Ватанининг табиатига, ерига яқинлик — истеъдодли шоира шеърларида қизил ип бўлиб ўтиб туради»¹⁰. Таниқли шоир В. Луговскойнинг Зулфия асарлари ҳақида айтганларини чорак асрдан сўнг Е. Багряна тўлдиради. Унинг фикрларига Н. Тихонов ва белорус шоираси Эди Огнецвет айтганлари ҳам ҳамоҳанг янграйди: «Кўз олдимизда Зулфия шеърлари асосида яратилган Ўзбекистон манзаралари достони намоён бўлади. Уқийман, зеҳн соламан, яйрайман: меҳнатсевар, саҳоватли, туйғун ва маънан бой халқи билан бирга Зулфия ҳам камол топди ва ҳамон юксалишда...»¹¹.

Дунё кезган шоирага ҳар бир қитъадаги оддий халқ ташвишлари, фикр-ўйлари, орзулари яқин ва ардоқли.

⁹ Умарбеков У. Иисон қўшиғи.— Ўзбекистон маданияти, 1972 йил 18 апрель.

¹⁰ Қаранг: Зулфия я. Верность, Ташкент, 1943, с. 3.

¹¹ Шарқ юлдузи, 1975, 3-сон, 105-бет.

Унинг тинчлик, халқлар дўстлиги йўлида олиб борган жонбозлиги, ташкилотчилиги унга бағишланган шеърларда ҳам ўз ифодасини топган. Тожик шоири Мирзо Турсунзоданинг «Марҳабо» ва ҳинд шоири Қамар Райсининг «Зулфия» шеърлари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Африка ва Осиё мамлакатлари ёзувчилари Деҳлида ўтказилган конференциясида Зулфия совет делегацияси номидан иккинчи конференциянинг Тошкентда ўтказилишини таклиф этган эди. Бу таклиф залда ўтирган мазҳаб ва эътиқоди, синфий мансубияти турли бўлган делегатлар томонидан зўр мамнуният билан қабул қилинганлиги ҳақида кўп ёзилган. Ўзбек аёлининг ана шу минбарга чиқиши ва оташин сўзлари билан йиғилганлар қалбида меҳр ўтини ёқиши туркман шоири Қора Сейтлиевни «Зулфиянинг сўзлари» шеърини ёзишга илҳомлантирган. Шоир бу шеърда ўша унутилмас кунни бундай таърифлайди:

Бу кенгашнинг раиси ёзувчи Ананд эди,
Сўз бериб Зулфияга: «Ўзбекистондан», деди.
Буюк давлатнинг қизи баланд тутиб бошини,
Кўзлари кулимсираб, кериб қалам қошини,
Советлар Осиёси номидан мағрур сўзлар:

— Сизни гўзал Тошкентга таклиф қиламиз, дўстлар,
Бу хабарни қувонч-ла қабул этди бутун зал,
Бу сўзлар дунё юзин тутиб учди шу маҳал,
Озод совет қизининг сўзларидан қувониб,
Озод ўзбек қизининг кўзларидан қувониб,
Залнинг кўзи интилар Зулфияга боқмоққа.

Бу воқеа тасвирига Мирзо Турсунзоданинг «Марҳабо» шеърисида ҳам махсус мисралар бағишланган: «Халқаро минбарда айтган сўзларинг! Сўзларинг халқ тинглади тўлқинланиб, Сенга кўнгил боғлади, беҳад ёниб».

Зулфиянинг Деҳлида бўлиши В. Качаевнинг «Зулфия ниҳол ўтказди» шеърининг ва бошқа асарларнинг яратилишига ҳам илҳом бахш этган.

Қуёшнинг тафтида чиниқай мен ҳам,
Келганман офтобда қораймоқ истаб.
Чиниқай, эгилмай, бўлай мустаҳкам,
Камтарлик бор бўлсин келганда шараф,

мисралари эса Е. Лоснинг Зулфияга бағишланган шеърдан олинган. Зулфия таваллудининг 60 йиллигига бағишланган юбилей кечасида ўқилган бу асар шеърят ихлосмандларининг самимий олқишларига сазовор бўлган эди. Бунда Е. Лось Зулфияга хос фазилатни — кам-

тарликни шоирани вояга етказган она заминдан, унинг сахий кўёшидан деб билади.

Бу фикр ва туйғулар қозоқ шоираси Турсунхон Абдурахмонованинг «Дўппи» ва Аҳмад Одилнинг «Қалбим тўридасиз» шеърлари руҳига ҳам сингиб кетган: «Сотиб олдим шоҳи сўзана, Унда ўзбек қалби, осмони. Ҳар гулида кўшиқ, ғазал бор, Дил тўрида дўстлик достони». Аҳмад Одил шеърдан келтирилган бу бандда Зулфиянинг машҳур «Палак» шеърига очиқ ишора бор. Шоиранинг уруш йилларида яратилган ва ўша даврда рус тилида марказий матбуотда «Сўзана» номи билан эълон қилинган, ғалабага ишонч руҳи билан йўғрилган бу шеърининг лирик қаҳрамони яхши ниятлар билан тўйга тайёргарлик кўради. Ёрига атаб палак тикади. У ўз бахтига, ёри билан учрашишига ишонади ва шу кунларнинг тезроқ келиши йўлида тинмай меҳнат қилади. Самимий меҳр билан тикилган палак ўзбек аёлининг ғалабага, ўз юртининг қудратига ишонч рамзига айланади. Бу образ Аҳмад Одилнинг ўзбек диёрига, ўзбек дўстларига бўлган туйғуларини ифодалаши учун ҳам маънодор воситага айланади.

Хуллас, Зулфия ижодкорлар меҳр-муҳаббатини қозонган шоирлардандир.

Зулфия шеърятга содиқ. Лекин унга бошқа жанрлар, жумладан, саҳна асарларига бўлган қизиқиш ҳам бегона эмас. Унинг киносценарий, опера либреттоси, драматик асар (таржима ва инсценировка) тайёрлаш тажрибаси муваффақиятли бўлди. Зулфия сценарийси асосида «Ўзбек атласи» номли ҳужатли фильм яратилди. У Ҳамид Олимжоннинг «Семурғ» ва «Ойгул ва Бахтиёр» асарларининг саҳна вариантларини тайёрлади, «Зайнаб ва Омон» поэмаси асосида эса опера либреттосини ёзди. Бу жанрларнинг ўзига хос спецификасини, сирларини ўзлаштириш уни музика, расм ва кино санъатига яқинлаштирди.

Зулфиянинг қардош санъатларни чуқур ҳис қилиши ҳақида унинг бутун поэзияси, шеърятти гувоҳлик бериб турибди. Унинг энг яхши асарлари пўё рассом нигоҳи, бастакорнинг мусиқий туйғуси билан ёзилгандек туюлади. Зулфиянинг Чингиз Аҳмаровга бағишланган рассом ва расм ҳақида ўйларини ифодаловчи шеър ёзгани ҳам бежиз эмас.

Зулфия асарлари рассом учун ҳам, бастакор учун ҳам зарур образлар, ранг ва оҳангларга бой бўлгани сабабли айниқса, кейинги йилларда уларга бўлган қизиқиш кучайиб бормоқда. Ҳозирги кунга келиб, Зулфиянинг

серқирра ижоди моҳиятини рассомлар чизган расмлар, бастакорлар яратган куйлар, хонандалар ижро этган қўшиқлар ёрдамида янада кенгроқ идрок этиш мумкин. Шеърят мухлислари ўзларига кўпдан таниш бўлган асарларнинг янги-янги қирраларини ана шу тарзда кашф этмоқдалар.

Бир тур санъатнинг иккинчи тур санъат билан узвий алоқаси, бир-бири тараққиётига қўшган ҳиссаси исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Адабиётнинг расм санъатига, расм санъатининг музыкага бўлган ижобий таъсири ҳақида кўп ёзилган. Бу ўринда баъзи бир мисоллар орқали фикримизни далиллашни истар эдик. Чингиз Аҳмаров бир суҳбатида: «Менинг ижодим асосан поэзия, музыка, айниқса, ўзбек ва бошқа турк халқларининг декоратив-амалий санъатининг кучли таъсирида шаклланди»¹², деб эътироф этган эди.

Зулфия асарларига иллюстрация чизган рассом Б. Штин шоира ҳақидаги мўъжазгина лавҳасини «Куйловчи мисралар» деб аташида ҳеч қандай муболаға йўқлигини қайд этади ва Зулфия шеърлари ўқувчига худди шундай таъсир этишига ишонади.

Зулфия китобларига иллюстрация ишлашда жуда кўп тошкентлик ва москвалик, татаристонлик ва украиналик рассомлар қатнашганлар. Булар орасида Б. Жалолов, И. Қириакиди, Ю. Қосминин, Қ. Воробьев, Г. Халилов, Е. Қоган, Ю. Соколов, К. Рудов, Р. Койк ва бошқалар бор.

Иллюстрация — ижодкор фикрларини, образларини шундайгина расм тилига кўчириш эмас, албатта. У ёки бу асардаги етакчи ғояни топиб, тушуниб, уни турли ранг ва образлар орқали ривожлантириш мусаввирнинг асосий мақсадидир. Рассом Б. Штин Зулфиянинг «Салом сизга, эркпарвар эллар» шеърлар туркуми замиридаги ғояни таъсирли образларда умумлаштирган. Бу расмларга назар ташлар эканмиз, шоиранинг «Мушоира», «Ўғлим, сира бўлмайди уруш», «Салом, Миср» ва бошқа шеърлари кўз олдимиздан ўтади.

Шуниси диққатга сазоворки, шоиранинг фақат асарларига эмас, унинг ёрқин ва дилбар сиймоси ҳам мўйқалам соҳибларида зўр эътибор уйғотди. Маълумки, Зулфия портретини чизиш борасида кўп йиллардан бери изланишлар олиб борилмоқда. Чингиз Аҳмаров, Б. Жалолов, П. Варлен, Л. Рябцев, Қ. Башаров, В. Кай-

---

¹² Совет Ўзбекистони санъати, 1983, 1-сон, 20-бет.

далов ва бошқалар яратган портретлар кенг омма эътиборига ҳавола этилган.

Расм санъатининг турли жанрларида ижод этаётган, ижодий йўллари, услублари бир хил бўлмаган рассомларнинг Зулфияни, унинг ижодини, асарларини тушунишлари ҳам бир хил эмас. Агар таъбир жоиз бўлса, уларнинг ҳар бири шоирани ўзларича кашф этиб, ўз Зулфияларини яратдилар. Жумладан, Чингиз Аҳмаров унинг портретини яратишга киришар экан, шоирани анча ёш қилиб тасвирлайди. Рассом гўзал аёл либосини оч бўёқлар воситасида, юзларини эса нурли ранглар билан сокин ва хаёлчан бир тарзда чизади.

Зулфия ижоди, ҳаёти саҳифалари билан яқиндан таниш бўлган рассом шоиранинг ҳижрон аламларини унинг либоси рангида ифодалайди. Лекин Зулфиянинг қомати, олға томон қаратилган нигоҳи, елкасига ташланган оқ харир рўмол унинг ҳаётга, истиқболга муносабатини изоҳлаб беради. Шоиранинг чеҳраси ва фон тасвирида ишлатилган бўёқлар ҳаёт тантанасини англайди. Рассомнинг шоирага бўлган самимий муносабати, юксак ҳурмати у чизган расмга сингиб кетади. Рассом шоиранинг эзгулик билан тўла қалбини, бой маънавиятини унинг позаси, юз ифодаси, кўзи, қўллари ҳолати орқали беришга мушарраф бўлган. Дарвоқе, бу расм репродукцияси илк бор кўп минг сонли «Работница» журналида эълон этилган эди.

Ўзбекистон Давлат санъат музейининг экспонатлари орасида фахрли ўрин тутган бу расм Чингиз Аҳмаровнинг шоирага бағишланган ягона асари эмас. У Зулфия образини бир неча бор яратишга киришган ва ҳар гал ижодкор қиёфасининг янги бир чизиғини кўрсатишга ҳаракат қилган. Унинг портретларида асосий урғу шоиранинг ташқи гўзаллиги билан бой маънавий олами, қалб бойлиги ўртасидаги уйғунликни тасдиқ этишга қаратилган.

Баҳодир Жалолов Зулфиянинг 1982 йилда нашр этилган «Хаёллар, туйғулар...» китоби муқовасини безади. Зулфия портрети унинг лирик қаҳрамонлари қуршовида берилди. Гўё уйга толган шоира хаёлларида унинг лирик қаҳрамонлари жонланади. Уларнинг энгил ва нафис ҳаракатларида келажакка, бахтга ошиқиб маъноси ётади. Китоб муқовасига ишланган расмлар ўқувчини шоиранинг ўзига хос ижодий оламига киришга даъват этади.

Шундай қилиб, рассомлар шоиранинг ҳар жиҳатдан комила сиймосини ва унинг асарлари руҳи ва мазмуни-

ни ўз соҳалари талаби даражасида кашф этиб берадилар.

Зулфия асарлари бастакорлар назарига тушганига ҳам кўп йиллар бўлди. «Музыка жамоатчилиги шоира Зулфиянинг «Сўзана», «Баҳорнинг илк кунлари», «Тўйда», «Йўқ, такрорланмайди», «Гунафша» шеърлари асосида ярилган олти романсини мароқ билан тингладилар», деб ёзилган эди «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1963 йил 6 март сонисида.

Зулфияни опера қаҳрамони қилиб танлаган ёш композитор Рустам Абдуллаев уни шоиранинг садоқат ва жасоратга тўла ибратли ҳаёти, мураккаб шахсияти, серқирра фаолияти кўпдан қизиқтириб келганлиги ҳақида мароқ билан сўзлайди.

Рустам Абдуллаев опера яратишдек масъулиятли ишга қўл уришдан анча аввал у шоира ижодини чуқур ўрганди, тушунди, асарлари руҳига чуқурроқ кириб борди (унда опера яратиш истаги шундан кейингина яралди десак, хато бўлмайди). Унинг Зулфия шеърларига басталаган «Ҳижрон» вокал туркумида садоқат мотивларига катта эътибор берилди. Бастакор лирик қаҳрамон бошига тушган жудоликни халқ бошига тушган катта йўқотиш сифатида туяди ва бунга мусиқий урғу беради. Композиторнинг мусиқий дебеча ва беш қисмдан иборат «Ҳижрон» вокал туркумига кирган қўшиқлари хонанда Гулгуна Зокирова ижросида ўзига хос бир тарзда талқин этилди. У шеър ва музыка руҳига кириб, уни қалбдан ҳис этиб, ифодавий воситалар ва овози имкониятларидан унумли фойдаланишга жиддий ҳаракат қилди ва асарнинг тўлалигича етук жаранглашига эришди. Натижада, бир неча ўн йиллар илгари яратилган ва Зулфия мухлисларига ардоқли бўлган шеърлар ўзининг янги-янги қирраларини намоиш этди. Санъат мухлисларининг эътиборини ўзига тортган бу вокал туркум шоирага ҳам манзур бўлганлиги унинг хонандага бағишланган махсус шеърида ўз ифодасини топди. «Куйлама ҳижронни» деб номланган бу шеър мисраларига Зулфиянинг ўз ўтмиши, ижодининг маълум бир даври ҳақидаги ўйлари, ҳаяжонлари жо этилган.

Рустам Абдуллаев Зулфиянинг яна бир туркум шеърларига ҳам куй басталади. «Октябрь берган бахт», «Йўлда», «Уғлим, сира бўлмайди уруш», «Юртимни куйлайман» каби шеърлари асосида яратилган романс ва қўшиқлар С. Беньяминов ижросида радио ва телевидение орқали берилган концертларда бир неча бор ижро этилди. Бу асарлар хонанда репертуаридан алоҳида

ўрин олиб келмоқда. Зулфия ижодининг муҳим бир қисмини ташкил қилган бу шеърлар шоира номини кенг китобхонлар оmmasига янада манзур айлаган, кўплаб тилларга таржима этилган ва бу асарлар ҳақида чиройли фикрлар билдирилган. Бастакор оламча мазмун, ҳис-ҳаяжонга эга бўлган бу шеърларнинг ижтимоий жарангдорлигига алоҳида эътибор қаратган. Р. Абдуллаев ва С. Бенъяминов ҳамкорлигида яратилган романсларда Зулфия асарларидаги гражданлик пафоси, ватанпарварлик руҳи уларни айниқса мафтун қилган. Зеро, бу иккала санъаткор ижодини белгилловчи хусусияти ана шу пафос ва руҳга ғоят уйғун келади. Шундай қилиб, Рустам Абдуллаев опера яратилишидан аввал унинг маълум эскизларини чизди ва уларни тингловчилар имтиҳонидан ўтказди. У опера каби мураккаб музыка жанрига ана шундай катта тайёргарлик билан киришди.

Рустам Абдуллаев ўз операсини «Садоқат» деб аташининг ўзида чуқур маъно бор. Зулфиянинг ўз ёрига, ижодига, халқига, юртига бўлган садоқати бастакор музыкасининг ғоявий лейтмотивини ташкил этади. Опера либреттосини яратган шоир Омон Матжон ҳам Зулфияни вафодор аёл, юртига, диёрига ошиқ, элга ардоқли шоира сифатида ёритишга ҳаракат қилди.

Операда Зулфия ҳаётининг деярли эллик йиллик даври қамраб олинади ва унинг ижодий такомил, шонра сифатида, жамоат арбоби сифатида етилиши жанр имконияти доирасида кузатилади.

Биз операда музыканинг бирламчилигини эътироф этганимиз ҳолда опера либреттосига жалб қилинган шоира асарлари ҳақидагина сўз юритмоқчимиз, холос. Операда Зулфия ва Ҳамид Олимжон ҳаётларидан баъзи лавҳалар ва ижодларидан айрим саҳифалар ёритилар экан, муаллифлар уларнинг асарларидан кенг истифода этадилар ва уларни либретто текстига мантиқий сингдириб юборадилар. Шоирадан олинган шеърий парчалар Зулфия ҳаётининг, ижодининг маълум даврларини характерлашга ниҳоят мос тушади. Уларга яратилган музыка ҳам опера қаҳрамонларининг индивидуал хусусиятларини очишга, мавзуну ривожлантиришга хизмат этади. Операнинг биринчи пардасида Зулфиянинг ёшлиги, Ҳамид Олимжон билан учрашуви, икки қалбнинг илк муҳаббат туйғуси билан тўлиб-тошиши куйланади. Бу парда кўтаринки руҳ, кучли ҳаяжон билан йўғрилган.

Наврўзни қутлаган халқ бепоён боғлар бағрида, сойлар бўйида қўшиқ ва куйга эрк беради. Бу ердаги

Зулфия ариясига шоиранинг биз юқорида тилга олган «Баҳор» шеъри танланади. Бу асар музика руҳига, сахна муҳитига, қаҳрамон ҳолатига жуда мос келади. Саҳнада Зулфиянинг ёшлик даври куйланар экан, келажакка, бахтга тўла ишонч руҳи ҳукмронлик қилади. Шунингдек, Зулфия шеърларидан олинган банд ва мисралар унинг образини очиш ва воқеалар ривожини хизматига қўйилади. Унинг «Ҳижрон» туркумидан олинган шеърий парчалар Ҳамид Олимжон асарларидан олинган мисралар билан омукта бўлиб, ҳар икки қалбда уйғонган севги дostonини куйлашга қаратилади. Омон Матжон Зулфия ва Ҳамид Олимжон шеърларини шунчаки монолог ва диалог шаклида жойлаб қўя қолмайди.

Маълумки, либреттонинг бутунлиги, тараққиёт ривожини таъминлашда шеърий парчаларнинг аҳамияти салмоқлидир. Омон Матжон ўз либреттоси билан бастакор фантазияси парвозига катта шароит ҳам яратади. Иккинчи парда тўртинчи кўринишда Зулфия биринчи пардадаги шўх, иқболидан мамнун қизча эмас, балки ҳаёт гирдобида тобланган аёл сифатида кўринади. Ҳижрон аламлари уни букмайди. У тинчлик тарафдорларининг олдинги сафида, инсониятга офат келтирувчи урушга қарши актив курашувчига айланади. Дунё кезади, дўст орттиради. Операда шоира шеъри бир неча парчаларга бўлиниб, унинг ижроси Зулфия ва аёллар хорига топшириладикки, назаримизда, бу катта фикрни—ғояни ўтказиш имконини яратган. Айниқса, унинг «Ўғлим, сира бўлмайди уруш» шеърдан либретто автори ҳам, бастакор ҳам унумли фойдаланганлар. Бу шеър ёрдамида операда жаҳондаги тинчлик, халқларнинг ўзаро ҳамкорликда урушга йўл қўймаслик учун олиб бораётган курашлари мотиви ривожлантирилди. Зулфия фаолиятининг моҳиятидан далолат берувчи бу мотив халқлар истаги, прогрессив инсоният истаги билан чамбарчас боғланади.

Композитор опера драматургиясига хос жанрлардан — ария, ансамбль, хор, монолог, ихчам ва ўткир регитативлардан унумли истифода этади. Уларнинг мажмуаси ҳамда тўғри жойлаштирилиши, музикавий «нур ва соя» (асосий ва унга қўмакчи мусиқий йўлнинг саводли тақсимланиши) либреттода белгиланган асар мундарижасига мутлақо мос бўлиб, «тадрижий ривожлантириш» приёми эса воқеаларни динамиклаштиради»¹³.

¹³ Музикага доир фикрларни беришда Б. Зейдман ва С. Ғаниевалар мақоласидан фойдаланилди. Совет Ўзбекистони, 1981 йил 14 апрель.

Айтиш керакки, «Садоқат» операси маданий ҳаёти-мизда катта воқеа бўлди. Омон Матжон ва Рустам Абдуллаев каби жўшқин қалбли, некбин табиатли санъаткорларнинг Зулфия сиймоси ва унинг сермазмун ижодиётига эҳтироми ва эътиқоди «Садоқат» да ўз тажасумини топдики, бунинг муайян аҳамияти бор.

Шоира Зулфиянинг ижодкор қаламкашлар, рассомлар ва бастакорлар назарига тушиши — катта мавзу. Биз юқорида фақат айрим масалалар ҳақида умумий бир тарзда фикр билдиришга ҳаракат этдик, холос.

ШОИРА БИЛАН СУҲБАТ

Муаллиф. Зулфия опа, Сизнинг айрим асарларингиз бир зарб билан, бир нафасда яратилган. Ҳатто, мажлисда ўтириб, бир қанча шеърлар ёзиб қўйганингиз маълум. Баъзи шеърларингиз (жумладан, онага бағишлангани) эса, узоқ йиллик ижодий меҳнатни талаб этган.

«Мушоира»нинг ёзилиш тарихи, Сизга илҳом берган воқеа асарнинг мазмунидан чиқиб турибди. Лекин бу асарнинг яратилиши Сиздан кўп вақт талаб қилганми, унинг устида қандай ишлагансиз?

Зулфия. «Мушоира» асарининг яратилиши менинг 1956 йилда Ҳиндистонда бўлишим билан боғлиқ. Шарқнинг гўзал мамлакатларидан бўлмиш Ҳиндистон билан илк бор танишиш, у ерга йиғилган Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан мулоқотда бўлиш, адабиёт ва ижодкор бурчи каби муҳим масалалар устида фикр алмашиш мени кучли ҳаяжонга солди. «Мушоира» бир зарб билан, бир нафасда ёзилди. Лекин унинг қоғозга тушиши учун икки йилга яқин вақт керак бўлди. Асар 1958 йилда эълон этилди.

Муаллиф. Сиз Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси асосида яратилган операга бош қўшгансиз. Ижодингиз учун янги соҳа очиб, асар либреттосини ёзгансиз. Бастакорлар билан мулоқотингиз қай тарзда кечган?

Зулфия. Мени опера либреттоси каби мен учун осон бўлмаган янги соҳага Толибжон Содиков жалб этди. Ишга эндигина киришилган бир вақтда бастакор вафот этиб қолди. Опера санъатининг мураккаб жиҳатлари билан мени композитор Б. И. Зейдман ошно этди. Поэмани операга мослаштириш осонликча бўлмади. Мен шоир асарига жуда эҳтиёткорлик билан ёнда-

шишга, унинг ғоясини, жозибасини сақлаб қолишга ҳаракат қилдим. Либретто талаб қилган янги образлар, янги шеърӣй парчаларни яратишда мен Ҳамид Олимжон ижодига мурожаат этдим.

Ижодӣй коллектив «Ботаника» истироҳатгоҳида иш олиб борди. У ерда мен жуда зерикдим, либреттодан кўра шеър битиш менга осон кўриниб кетди. Кўп вақтимни табиат қўйнида, сув бўйида ўтказдим. Мана шундай дамларнинг бирида, ўз-ўзидан мисралар қуйилиб кела бошлади. «Рашк» ва «Мушоира» асарларим ўша ерда яратилди.

Муаллиф. Сизнинг шеърларингизга куй басталаётган композитор Рустам Абдуллаев изланишлари ҳақида нима дейсиз ?

Зулфия. Мен яратган асарларни музикага солиш мумкинлиги хаёлимга ҳам келмаган. Иттифоқо, Рустам Абуллаев бир шеъримга куй басталаган экан, чалиб берди. Куй менга манзур бўлди. Унинг илтимоси билан шеърдаги айрим сўзларни ўзгартириб бердим. Шу орада Тожикистонда ўтказиладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси муносабати билан «Дўстлик» деган шеърни ёздим. Рустам Абдуллаев уни ҳам куйга солди. Бу қўшиқ биринчи марта хор ижросида декада кунларида ижро этилди. Бундан бир мунча вақт илгари эса бастакор Ш. Шоҳимардоновага атаб етти қисмдан иборат «Озод Шарқ аёли» вокал туркуми учун шеърлар яратган эдим. Бу шеърлар матбуотда эълон этилмаган.

Муллиф. Бошқирд шоири ва драматурги Мустай Карим Сиз ҳақингизда жуда самимий фикрлар билдирган. У Сизнинг асарларингиз бошқирд халқи маънавий ҳаётининг бир қисми, деб эътироф этган.

Мустай Каримнинг «Ой тутилган тунда» пьесасини таржима этиш фикри Сизда қачон туғилди? Бу ишга Сизни рағбатлантирган омил нима?

Зулфия. «Ой тутилган тунда» пьесасини таржима қилиш истаги менинг Мустай Карим билан шахсан танишишим ва Бошқирдистонда бўлишимдан анча илгари туғилган. Москва атрофидаги ёзувчиларнинг ижод уйида бўлган вақтимда қўлимга «Театр» журнали тушиб қолди. Унда бошқирд ёзувчисининг янги асари саҳнага қўйилгани ҳақидаги хабар ва пьесадан бир парча эълон этилган эди. Нимагадир мен шу асар билан тўла танишгим ва уни ўзбек китобхонига етказгим келиб қолди. У ерда дам олиб юрган бошқирд ижодкорларидан бирига ўз фикримни билдирган эдим, у мени қувватлади. Кўп ўтмасдан, Мустай Каримдан хат ва пьеса те-

кстини олдим. Асарни оригинал тилидан таржима этдим. Аввалига, ўн-ўн беш бетни тушунишим қийин бўлди, кейин бемалол текст руҳига кириб кетдим, таржима устида мароқ билан ишладим. Асарда кўпроқ менинг хаёлимни банд этиб, қизиқтириб юрган масалалар катта маҳорат билан ифодаланган эди. Таржима жараёнида мен қалбимга яқин бўлган, мени тўлқинлантирган масалаларни бўрттириш, уларга алоҳида урғу бериш йўлини тутдим.

Асар СССР Маданият министрлигининг таржима асарларга бериладиган мукофоти билан тақдирланган. Мен Мустай Қаримнинг бир қанча шеърларини ҳам таржима қилганман.

Муаллиф. Сиз «Ўзбекистон атласи» ҳужжатли фильми учун ҳам сценарий ёзгансиз. Шу асар тарихи ҳам бизни қизиқтиради.

Зулфия. Мендан ўзбек атласи ҳақида ҳужжатли фильм учун сценарий текстини ёзиб беришни сўраганларида, розилик бердим. Чунки менинг атлас тўқувчилар санъатидан хабарим бор эди. Ёшлигимда атлас тўқийдиган дўконларни, устахоналарни кўп кўрганман.

Муаллиф. Зулфия опа, моҳир ва ўзига хос рассом Чингиз Аҳмаров Сизнинг расмингизни чизган. Шу ҳақда қандай фикрдасиз?

Зулфия. Мен Чингиз Аҳмаров ижодининг мухлислариданман. Мусаввирнинг Шарқ аёллари образини яратишга бағишланган полотнолари менга маъқул. У ўтмишнинг ҳамма жабру жафоларини тортган, ҳаётлари фожиа билан тўлган, аммо шунга қарамай, маънавий гўзалликнинг тимсоли бўлган аёлларни куйлайди. Ўзбек аёлларининг мусаввир расмларида тасвирланган кўзлари, қадди-бастлари, либослари нозик қалбларидан, дид, фаросат ва назокатларидан дарак бериб туради. Рассом орзулари ушалмаган, қалблари ҳасрат ва армон билан тўла аёллар нигоҳларигача айрича эътибор беради. Уларга чўккан мунг ва теранликни жуда яхши ифодалайди.

Чингиз Аҳмаров менинг расмимни ҳам яратган. Лекин бу ҳақда тасвирий санъат мухлислари фикр юритсалар тўғрироқ бўларди.